

HUBERT ILDIKÓ

*„Az mit Istennek művelhetek,
örömet kész vagyok hozzája”*

HUBERT ILDIKÓ

*„Az mit Istennek művelhetek,
örömet kész vagyok hozzája”*

KULCSÁR GYÖRGY ÉS MŰVEI

Budapest, 2011

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli engedélyéhez van kötve.

© Luther Kiadó, 2011

© Hubert Ildikó, 2011

Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház

Luther Kiadója

Budapest, 2011

Felelős kiadó: Kendeh K. Péter

Olvasószerkesztő: Petri Gábor

Szöveggondozó: Ecsedi Klára

Műszaki szerkesztő: Galgóczi Andrea

A borítón látható kép Alsólendva várát ábrázoló
17. századi rézkarc (ismeretetlen szerző műve)

Nyomdai kivitelezés: Mondat Kft. www.mondat.hu

Felelős vezető: Nagy László

ISBN 978-963-9979-48-2

Tartalom

Ajánlás	7
Életrajzi töredékek	11
Hoffhalter Rudolf, Kulcsár György műveinek nyomdászja	20
Kulcsár György szellemi környezete	23
Kulcsár György művei	26
<i>Első műve</i>	
<i>Az halálra való készöletről rövid tanosság</i>	26
<i>Második műve</i>	
<i>Az ördögnek a penitencia tarto bünössel való vetekezéséről es az kétségbeesség ellen az reménségről való tanusság</i>	46
<i>Fő műve</i>	
<i>Postilla</i>	52
Kiknek írta prédikációit?	60
Szépprózai erényei	68

Posztilláinak nyelvezetéről	81
A prédikációs gyakorlat nyomai Kulcsár György posztillás köteteinek bejegyzéseiben	84
1. <i>A Csurgón őrzött Postilla (1574) bejegyzései</i>	88
2. <i>Turócszentmárton (Szlovák Nemzeti Könyvtár – 1579-es kiadás)</i>	91
3. <i>Budapest, Országos Széchényi Könyvtár (1574-es kiadás)</i>	95
4. <i>Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (1574-es kiadás)</i>	98
5. <i>Szeged, Egyetemi Könyvtár (1579-es kiadás)</i>	99
Mellékletek	104
I. <i>Pálházi Göncz Miklósról</i>	104
II. <i>Kulcsár György prédikációja Húsvét után harmadik vasárnapon</i>	119
Hivatkozott művek	131
<i>Rövidítések</i>	131
<i>Szakirodalom</i>	131
Személynévmutató	137

Ajánlás

A szerző iránti köszönettel és nagy örömmel ajánlom minden olvasó figyelmébe Hubert Ildikó munkáját. Figyelmünkre több okból is igényt tarthat. Mindenekelőtt azért, mert ez a fontos kiadvány átlagosan tájékozott kortársaink – ideértve nemcsak az egyháztagokat, hanem még a lelkészek többségét is – számára hiánypótló ismereteket közöl a 16. századi, akkor még részben közös protestáns egyháztörténet idejéből. Kiegészíti hiányos ismereteinket abban a tekintetben is, hogy felhívja figyelmünket a dunántúli evangélikus, illetve protestáns egyháztörténet általában számon tartott jelentős helyszínei (például Sopron, Sárvár, Pápa) mellett méltatlanul „elfelejtett” Alsólendván munkálkodó prédikátorok, jelesül Kulcsár György és az alsólendvai Bánffy-udvar egyháztörténeti érdemeire, alig túlbecsülhető szolgálatára. Így a történelmi események ilyen összefüggésének hangsúlyozása nélkül is emlékeztet bennünket arra, hogy a történelmi Magyarország reformációtörténete szempontjából rendkívül fontos déli területek is a határon túlra kerültek a trianoni békediktátum következtében. Annál inkább örülünk annak, hogy a lendvaiak fakszimilében kiadták Kulcsár

György három 16. századi művét, és sokféle módon ápolják e jelentős egyházi személyiség emlékét. Ehhez is kapcsolódik, hogy az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyarországi Evangélikus Egyház Gyűjteményi Tanácsa 2011. október 19-i közös konferenciáját Kulcsár György és a lendvai reformáció emlékének szenteli.

Manapság, amikor az igehirdetők számára különösen is nagy a kísértés, hogy a környezet elvárásainak és a korszellem igényeinek kielégítésével próbálják meg az egyház kétségtelenül megrendült pozícióit visszaszerzeni – sajnálatosan sok példát látunk erre itthon, de szerte Európában is –, sajátos aktuális üzenete van Kulcsár György műveinek. Igehirdetése, biblikus tanításai mai igehirdetői szolgálatunk önkritikus vizsgálatára és súlyos kérdések feltételére indítanak. Ide kívánkozik a szerző egyik fontos megállapítása: „Papok és olvasók sorára hatottak Kulcsár György írásai, egészen napjainkig. Napjainkig, mert összesen három művéből az egyiket, a ma már csak unikum példányból ismert *Az halálra készületről rövid tanóságát* Nyíri Sándor és Fabiny Tibor átírásban azért jelentették meg 1990-ben, hogy a hívek szélesebb rétegéhez eljuttassák a mai világban is aktuális lelki vigasztalást.” (84–85. o.) Igen, a prédikátor Kulcsár György műveinek, igehirdetéseinek olvasása, elemzése újra eszünkbe juttatja, amit a magukat a reformáció örökösének valló mai nemzedékeknek is tudniuk és főként gyakorolniuk kellene. Azt, amiről Luther a reformációt elindító tételei között a 62.-ben így fogalmaz: *Verus thesaurus ecclesiae est sacrosanctum evangelium gloriae et gratiae Dei* – *Az egyház igazi kincse az Isten dicsőségének és kegyelmének legszentebb evangéliuma.* Továbbra is a reformátorra hivatkozom. Idézem

szerzetesrendjének 1515-ös zsinatára készített prédikációs vázlatában – tehát bő két esztendővel 1517. október 31. nevezetes napja előtt – írt szavait: „Bárcsak lángra lobbanthatnám szíveteket ezekkel a szavakkal: minden gondunk és feladatunk között a legelső és legfontosabb kellene hogy legyen, hogy a lelkészek mindenekelőtt az igazság igéjében bővülködjenek... Bármilyen máshoz nincs szükség lelkészekre... Lehet valaki egyébként bármilyen szemérmes, szívélyes, tanult, gazdálkodják bár eredményesen, építsen házakat, növelheti befolyását, még csodákat is tehet, halottakat támaszthat fel, kiűzheti a gonosz lelkeket is: csak az lelkész és pásztor, aki mint Isten küldötte Isten népét az igazság igéjével vezeti, és ezáltal az isteni újjászületésre elsegíti.”

A magam részéről abban látom Hubert Ildikó munkájának különös jelentőségét, hogy egyház- és irodalomtörténeti ismereteink bővítésén, Kulcsár György emlékének felidézésén és munkálkodásának méltatásán túl a lendvai prédikátor műveinek elemzésével tükröt tart elénk. És ezzel az egyház mindenkori szolgálatának lényegére irányítja figyelmünket: az evangélium tiszta hirdetésére és az Isten igéje iránti hűségre bátorít bennünket. Bárcsak sokan felbátorodnánk általa!

Ittész János
nyugalmazott püspök

...sok Atyafiakat látoc, kic irást tudnac oluasnij, es miért
hogy igen meg szüköltene az egyházi szolgác, kiuánnnyác
látnij es örömost oluasnij, az Vr szolgálaianc irásit, hogy
hütökben meg erősödgyene, es házoc népét-is lassan-lassan
oktathassác az iduességes tudományra.¹

Életrajzi töredékek

1583-ban meghalt egy kassai polgár, könyvkereskedő – Gallén János –, akinek hagyatéki könyvjegyzékében² jelentős mennyiségű magyar és idegen (főként német, latin) nyelvű könyvcímet soroltak föl, tükrözve a környezetében könyvet vásárlók műveltségét és olvasási igényük sokszínűségét. Könyvvlajstromában szerepelt egy forint értékkel Kulcsár György³ *Postillája*!⁴ A ha-

¹ KULTSÁR 1574, (:):4r. Kulcsár *Postilláinak* újabb kiadásai: Bártfa, 1579. (RMNy 426) és 1597 (RMNy 793). A továbbiakban az 1574. évi, hasonmásban 2001-ben kiadott első kiadás rövidítése lábjegyzeteinkben nagy P. Mindig nagy kezdőbetűvel írtuk a szót, ha Kulcsár művéről van szó, de prédikációs műfajként kis kezdőbetűvel írtuk.

² J. KEMÉNY Lajos: Gallén János kassai könyvkereskedő hagyatéka 1583-ból. *Magyar Könyvszemle*, 1887, 138.

³ Kulcsár György nevének írásában az ÚMIL (2. köt., 1161.) szerzőnkre vonatkozó szócikkét követtük. Ugyancsak e lexikon helyesírását tartottuk mérvadónak Szenci Molnár Albert, a Bánffy család, Debreceni Ember Pál nevének leírásakor is. Ha azonban tanulmányt idéztünk, akkor megtartottuk az ott található, korra jellemző helyesírást, például Szenczi, Debreczeni, Bánffy, Kultsár, Alsólindva stb. A tanulmányban Kulcsár György műveiből mai helyesírással közöljük a szövegeket, azok ugyanis nemcsak az eredeti, hanem a hasonmás kiadásokból is elérhetőek.

⁴ Az 1579-es bártfai kiadás ma Sárospatakon őrzött példányá-

gyaték továbbgondolásra készített. Vajon mi lehetett az oka, hogy a politikailag, vallásilag megosztott országban egy prédikációs kötet annyira kapós volt, hogy első kiadása után (Alsólendva, 1574) még kétszer megjelentették (Bártfa, 1579, 1597), s egymástól távoli vidékeken olvasták? Miért oly népszerű, hogy már „az 1602. évi február 24. csepregi zsinaton Hegedüs Pál lelkipásztor ellen az a vád merült fel, hogy hol Kulcsár György, hol Telegdi Miklós posztilláit használja”?⁵ S miért emelte Kulcsár művét a posztillák legjobbjai közé Szenci Molnár Albert elismerő szava?⁶

Természetesen megannyi kérdésre jó lett volna választ kapni e 16. századi munka és Kulcsár mindhárom könyvének hasonló kiadásakor, tudva, hogy leginkább csak a szerző írásait faggathatjuk minden válaszkérésnél, mivel személyéről, életútjáról nem túl sok adatot hagyott az utókorra a történelem.

Születési idejéről, helyéről nem rendelkezünk semmiféle adattal. Műveit Zoványi Jenő⁷ és Horváth János⁸ szerint göcseji tájszólással írta. Zoványi Jenő ebből azt feltételezte, hogy Zala megyei születésű volt. Nyíri Sándor így írt Kulcsár nyelvéről *Az halál-*

nak (M 54) bejegyzése szerint 1616-ban Patajon Daróczi Imre ugyancsak egy forintot adott a kötetért, 1618-ban új tulajdonosának két forintjába került a kötet megvásárlása.

⁵ NAGY KÁLOZI 1973, 615. Nagy Kálozi Balázs utalása szerint ZOVÁNYI (1910, 87.) azt írta, hogy Geleji Katona István még 1640-ben is panaszkodott a használata miatt, s gyarlónak mondta (a *Praeconium Evangelicum* 2. kötetének ajánlólevelében).

⁶ Később e méltatásról lesz még szó.

⁷ ZOVÁNYI 1887, 387–391.

⁸ HORVÁTH 1953, 422.

ra való készületről... című munka alapján: „Nehezen megválaszolható kérdés elé állít bennünket a könyv nyelvének erősen ö-ző nyelvjárásos jellege. Zalában ugyanis soha nem volt olyan mértékű ö-ző nyelvjárás, mint amilyent a könyvben találunk. Végh József nyelvjárás-kutató szíves közlése szerint Szlavóniából, a Drávamellékéről szivároghatott fel Zala déli szegélyvidékére enyhe ö-ző beszéd. A megye lakosságának nyelvhasználatára Kultsár könyvében észlelt erős ö-zés nem jellemző.”⁹ Szülőföldjére nyelvjárást alig őrző (s vajon az ő nyelvjárása volt-e, vagy a nyomdászé?) írásából nemigen következtethettünk, jóllehet elfogadott az a nézet, hogy talán zalai,¹⁰ göcseji¹¹ vagy drávamelléki¹² lehetett. A nyelvészeti megközelítés – később erről részletesebben is szólunk – nem vitt bennünket közelebb a szerző származási helyéhez, ifjúkorához, tanulmányai helyszíneihez. Műveltségére egy-két fennmaradt adatból s könyveiből kaphattunk információkat. A prédikátor személyéről az első hiteles forrásunk is nyomtatott művéből, *Az halálra való készületről...* címűből való. Ezek szerint első könyvecskéje megjelenése előtt kevés időt tölthetett Alsólendva vidékén, ugyanis az 1573. augusztus 28-án Bánffy Miklóshoz írt latin nyelvű ajánlólevelében¹³ alsólendvai tartózkodását mint az ő „exiliumát” emlegette, mondván, hogy e gyászos időkben, mikor az igaz hit követőit néha halálig üldö-

⁹ KULTSÁR 1990, 24–29.

¹⁰ NAGY KÁLOZI 1973, 616.

¹¹ HORVÁTH 1953, 422.

¹² KULTSÁR 1990, 25. Nyíri Sándor Végh József nyelvjárás-kutató közlésére hivatkozik.

¹³ KULTSÁR 1573a.

zik, száműzetésében önmaga és mások vigasztalására adta ki könyvecskéjét.¹⁴

Arra sincs semmi adatunk, miért nevezte száműzetésnek állapotát, csak feltételezhetjük a kor viszonyainak ismeretében, hogy talán más – felekezetiileg megosztott vidéken – összeütközésbe kerülhetett a vidék birtokosával, esetleg valamelyik katolikus előjárójával, aki (akik) „az igaz tudomány hitvallóit üldözik vagy száműzik”. Talán ezért vállalt ekkor iskolamesterséget Alsólendván.¹⁵

Honnan érkezett Kulcsár György Alsólendvára? Olyan helyről, ahonnan az igaz tudomány (azaz megreformált vallás) hitvallóit elűzték. Tovább értelmezve „elűzetését”: Alsólendvára érkezése előtt már prédikátor lehetett, túl az iskolai tanulmányokon.

¹⁴ „Cum [...] viderem statum hujus temporis, in quo tot passim invadunt homines morbi, calamitates, miseriae, infortunia, fiunt praeterea vastationes regnorum, scholarum et piorum coetuum: crudeliter enim pii doctores et confessores verae doctrinae incarcerantur, aut in exilium relegantur, nonnulli vero illorum igni traduntur, aut alio genere mortis interficiuntur: Scripseram Magnifice Domine in meo Exilio, exiliorum consolationem et relevamen aerumnarum non ut saltem mihi ipsi aggratularer, sed ut opusculum foret etiam aliis piis consolationi [...] Lynduae die Augusti 28. Anno 1573. Magnificentiae Vestrae Humilis subditus Georgius Kultsar.” Idézi EÖTVÖS 1870, 313.

¹⁵ HELTAI János Beythe Istvánról írt szócikke szerint (ÚMIL, I. köt., 227.): Beythe István – Nyugat-Magyarország egyik legjelesebb prédikátora – ugyanezen időben, 1565-től 1574. április 11-ig volt itt, Alsólendván prédikátor. 1585-ben a még egységes nyugat-dunántúli protestáns egyházkerület püspöke lett, s az evangélikusok és reformátusok közt bekövetkezett szakítás után „1595-ben lemondott hivataláról, de a reformátusok továbbra is a püspöküknek tekintették.”

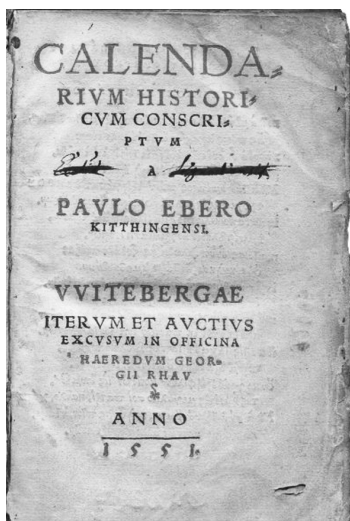
Nagy Kálozi Balázs Érsekújvár térségére tette Kulcsár prédikátorságát, mondván, hogy talán az érseki birtokok területén munkálkodhatott, ugyanis a magánföldesuraktól nehezebb lett volna elüldöztetése. Lakhelyét ez időben tehát Huszár Gálhoz közel kell keresnünk, mert a vele való szellemi kapcsolatnak számos szöveg- és teológiai bizonyítéka lelhető fel *Postilláiban*.¹⁶

Kulcsár lelkésszé való képzése tehát valahol más vidéken történhetett. Előző prédikatori helyét odahagyva ügyeit és többi munkáját is a mecénás Bánffy oltalmába helyezte.¹⁷ Az *halálra való készöletről...* című munkájának bevezetésében szólt a Bánffy család¹⁸ pártfogói szerepéről – mentegetőzve mondván, hogy elriadt a feladattól, tudva azt, hogy a Bánffy családban mindenkor volt művelt férfiú –, sőt Alsólendva városa

¹⁶ „Ha kimondottan nem is értékesíthető, de mégis figyelmet érdemlő adat Verancsics érseknek Telegdi Miklóshoz 1572. február 28-án írt levelében az első mondat: »Litteras concionatoris Wywariensis super Georgio haeretico, qui se ex Nagh-Sarlo contulit ad Wduard, et vestras super plures alios, qui sunt in diversis nostris bonis, intelleximus.« (VERANCICS 1873, 24.) Tehát az érsek falvaiban több eretnek prédikátor is működött, de csak egy bizonyos Györgyöt nevez meg. Bizonyára, mint a legkiválóbbat. Nem lehetetlen, hogy éppen Kulcsár Györgyről van szó, akinek neve és hatásos igehirdetése kimagaslik kortársai között. Gyanúnkat némileg igazolja, hogy Verancsics idézett levele néhány sorral alább felveti e György eretnek prédikátornak Udvardról kiüldözése tervét, csak attól tart, hogy uradalmi intézője valami ürügyet keres majd, hogy e megbízatás alól kibújjon.” NAGY KÁLOZI 1973, 614.

¹⁷ „Cui me measque, et omnes meas operas humilime dedico.”

¹⁸ Bánffy Miklós felesége gróf Zrínyi Orsolya, a szigetvári Zrínyi Miklós horvát bán leánya. Bánffynak 1570. december 10-én volt az esküvője Nempti várában. Három fiuk és egy lányuk született.

*EBER, Paulus:
Calendarium
historicum.
Wittenberg, 1551.
(Berzsenyi Dániel
Könyvtár,
Szombathely)*

mindig méltányolta a tanult és jóságos férfiakat. Ezért a városi magisztrátus támogatásával ajánlotta munkáját, amit a szokásos udvariaskodás mellett sem tett volna akkor, ha nem lett volna hozzá erkölcsi alapja. Kulcsár Györgyöt Bánffy Miklós 1573. március 21-én Kata nevű lányának keresztapaságával tisztelte meg,¹⁹ majd másfél esztendő múlva, immáron prédikátorként és udvari papként, György nevű fiát ő keresztelhetette.²⁰

Az ország egyik legnagyobb főúranak lehetett keresztkomája azokban a történelmi időkben, amikor a

¹⁹ „Hogy pártfogója családjának már ezidőben is kedves és bizalmas embere lehetett, bizonyítja, hogy az 1573. március 21-én született Bánffy Katalinnak ő is egyik keresztapja volt.” ZOVÁNYI 1887, 387–391.

²⁰ ZOVÁNYI Jenő utal forrására: Tudománytár, IX, Buda, 1841, 258, 321.

származás, vagyon átjárhatatlanná tette a lent és fent közötti világot. Vagy mégsem? Mert a művelt főúr szellemi társává fogadta Kulcsár Györgyöt és másokat. Ám a sors le is taszíthatott bárkit – miként Janus Pannoniust, Morus Tamást – a magasságokból, ha úgy volt kedve. Egyedül a Jézus Krisztus halála által megváltott világ, a Szentírás tanítása bizonyult biztos igazodási pontnak.

A Bánffy család kalendáriumba rótt ezen adatain,²¹

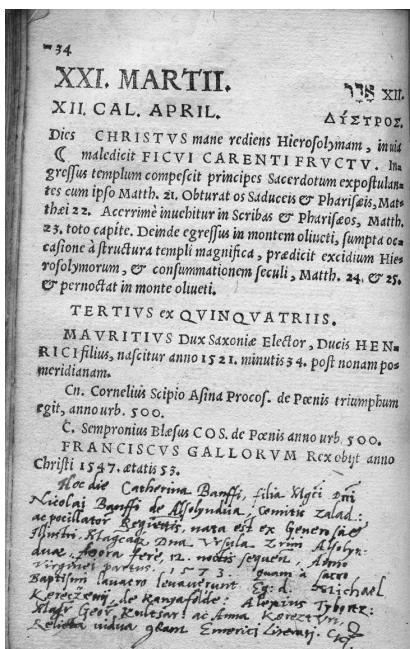
²¹ Tudománytár, 1841, 258, 322. A Bánffy család Paul Eber *Calendarium historicum*ába írt naplóját Sellyei Elek vásárolta meg Szalavár megye, Légrad mezőváros lelkészétől a 19. század első felében. Nagyon fontos egyháztörténeti források a 16. század második és a 17. század első feléből, a nyomtatott *Calendarium historicum*okban fennmaradt bejegyzések. A nyomtatott szöveg (naponként külön oldal az azon a napon történt fontos eseményekkel) utáni üresen hagyott helyre a tulajdonosok családi feljegyzéseket, Magyarországra vonatkozó kiegészítéseket írtak be. A napló sokáig lappangott. Bemutatását, a bejegyzésekkel ellátott lapok hasonmás közlését, a bejegyzett latin és magyar nyelvű szövegek közreadását lásd TANTALICS 2009, 89–170. A napló lelőhelye ma a szombathelyi Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár.

A kalendárium bejegyzésének (134. o., 1573. március 21.) szövegközlése (TANTALICS, 160–161.):

1. „Ezen a napon Bánffy Katalin, nagyságos Alsolyndvai Bánffy Miklós úrnak, Zala vármegyei főispánjának és őfelsége pohárnokának lánya megszületett a nemzetes, méltóságos és nagyságos Zrínyi Orsolyától Alsolyndvan, majdnem 12 órakor az éjszaka folyamán 1573-ban. Megkeresztelte a vitézlő Kanyaföldei Kereczeny Mihály, Tyvorcz Elek, Kultsar György mester és Kerezturi Anna, néhai Imre deák özvegye stb.”

A kalendárium bejegyzésének (322. o., 1574. szeptember 16.) szövegközlése (TANTALICS, 165.):

2. „Bánffy György, nagyságos Alsolyndva-i Bánffy Miklós gróf stb. fia a nemzetes és nagyságos Zrínyi Orsolyától megszületett Alsolyndva-n. Megkeresztelte Kultsar György, a kiváló Kavasi

EBER, Paulus:
Calendarium
historicum.
Wittenberg, 1551.
Kulcsár Györgyre
vonatkozó
kézírásos bejegyzés

továbbá halálának dátumán kívül szinte semmi biztosat nem tudunk róla.

Debreceni Ember Pál azt jegyezte fel, hogy Kulcsár 1577-ben Zala megyei esperes lett.²² Hivatalát (Alsó-lendva lelkésze és Bánffy udvari papja) azonban nem sokáig, mindössze három esztendeig viselte.

Kulcsár György halála napját Kanizsai Pálfi János németújvári református prédikátor (majd dunántúli

Jóbbal, Sassas Pál deákkal, Malekoczi János özvegyével, Nagy Máté feleségével stb. Adja az örök Isten, hogy elődeinek nyomdokait kövesse. 1574. évben.”

²² DEBRECENI EMBER 1728, 660.

szuperintendens) 1627. április havában kelt feljegyzésében rögzítette: „Hazánk néhány kiválóbb evangéliumi szolgájának halála éve, feljegyezve emlékezetül a jövődőknek. Kulcsár György, az alsólindvai eklézsia szolgája (aki magyar postilláskönyvet is hagyott hátra) 1577. június 11.”²³ Halálának napját kortársa, Pálházi Göncz István is megörökítette mellékletünkben közölt kéziratában.

²³ NAGY KÁLOZI 1973, 614. Idézte Kanizsai Pálfi Jánost, megadva hivatkozásai forrását is: Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. Szerk. POKOLY József. Budapest, 1910. IX, 92. Kulcsár György halálának időpontját Kanizsai Pálfi János németújvári református prédikátor 1627-ben jegyezte fel: „Quorundam celebrium patriae nostrae ministorum evangelicorum anni fatales in futuram memoriam annotati. [...] Georgius Kulczar, minister ecclesiae Also Lyndvensis (qui postillam etiam Hungaricam post se reliquit) anno 1577. die 11. Junii. – Hazánk néhány kiválóbb evangéliumi szolgájának halála éve, feljegyezve emlékezetül a jövődőknek. Kulcsár György, az alsólindvai eklézsia szolgája (aki magyar postillát is hagyott hátra) 1577. június 11.”

Hoffhalter Rudolf, Kulcsár György műveinek nyomdász

Kulcsár György mindhárom kötetének kitűnő nyomdász akadt Hoffhalter Rudolf személyében. A nyomdász küzdelmes életútjáról, munkásságának méltatásáról valamennyi eddigi, Kulcsár Györggyel foglalkozó tanulmány beszámolt.²⁴ Ugyanis a nyomdász Alsólendvára kerülése, akárcsak Kulcsár György pártfoglalása, Bánffy Miklós személyéhez köthető. A magasrangú főúr nemcsak vállalta Kulcsár munkáinak kiadási költségeit, hanem nyomdászt is hozatott hozzá Alsólendvára. Hoffhalter Rudolfnak²⁵ azonban rossz ajánlólevél volt ugyancsak nyomdász édesapjának Dávid Ferenc mellett betöltött szerepe, s jöllehet Hoffhalter Rafael fia sohasem lett antitrinitárius, az igaztalan vád

²⁴ Ideérkezése előtt 1567–1570 között esetleg Nagyváradon dolgozott, ahonnan Báthory István erdélyi fejedelem 1570-ben kiadott cenzúrarendelete miatt – amely a protestáns nyomdákat Erdélyben és a Partiumban szinte megbénította – távozott. BORSÁ 1996, 206–218. BÁNFI 2006, 110–114.

²⁵ Rodolphus Hoffhalterről Szenci Molnár a következőket írta Naplójában: „Magyarországra jött Zürichből és először Alsóindva városban maga nyomtatott latinul és magyarul írt hasznos és igazhitű könyveket.” DÉZSI 1898, 75–76.

hamarosan megszületett ellene. Sorsát a Habsburg-udvarban figyelemmel követték, s rosszallásuknak adtak hangot a Bánffy-birtokon való tevékenységéért.²⁶ 1574. február 7-én Miksa király rendeletben figyelmeztette Bánffyt a következőkre: „Tudomásunkra jutott, hogy alsólendvai jószágotokon antitrinitárius²⁷ nyomdász rendezkedett be, akit erdélyi vajdánk²⁸ ariánus eretnokség²⁹ miatt Erdélyből kiűzött, s most nálatok mégis eretnek könyveket nyomtat és árusít. [...] Ne merjétek tovább megtérni! Tőlünk kapott kiváltságlevelél nélkül senkinek sem szabad teológiai könyveket előállítani és terjeszteni. Ha ezen rendeletünk ellen cselekesztek, szigorú eljárást fogunk ellenetek indítani.”³⁰ A királyi parancsot tudomásul kellett venni, és Hoffhalternek – a Kulcsár-kötetek nyomdászáának – távoznia kellett a várból. Zrínyi György³¹ birtokára, Nedelicre ment, valószínűleg 1574 közepe táján. (A szakirodalomban elterjedt az a nézet, hogy Mihajlo Bučićtól, a horvát református prédikátortól adott ki ez időben protestáns műveket. Borsa Gedeon³² könyvtörténeti írása meg-

²⁶ BORSA 1996, 212. pontosította a leirat címet, ugyanis II. Miksa német nyelvű rendelkezését, melyben Hoffhalter elűzését parancsolta meg a Bánffy-birtokról, tévedésből Bánffy Lászlónak adták át fiúre helyett. Ezért ő visszautasította a rendelkezés vádját, hogy birtokán magyar nyelvű, eretnek könyveket nyomtatnának.

²⁷ A Szentháromság tanát tagadó.

²⁸ Báthory Zsigmond.

²⁹ Ariánusok: a Kr. u. 4. században élt Arius követői, akik tagadták, hogy Jézus egylényegű az Atyával. 16. századi szóhasználat: antitrinitárius.

³⁰ A rendeletet idézi FABINY Tibor (KULTSÁR 1990, 16.).

³¹ A Bánffy és a Zrínyi családot több házasság is összekapcsolta.

³² BORSA 1996, 215–216.

nyugtatóan tisztázta a félreértések okát és a Hoffhalter által nyomtatott horvát nyelvű mű mibenlétét.)

Kulcsár *Az ördögnek a penitencia tartó bűnössel való vetekedéséről...* címmel ellátott fordítását a Zrínyi családnak ajánlotta: „Zrini Györgynek,³³ Zrini Christophnac es Miklósnac”.

Hoffhalter sorsa plasztikusan példázza, hogy a protestantizmus kezdetén mennyire számontartottak voltak annak képviselői, prédikátorai, írói, nyomdászai, és csak valamelyik jelentékenyebb főúr, pártfogó védelmében érezhették magukat biztonságban.

³³ „Zrínyi György, a szigetvári hős, Zrínyi Miklós fia a reformáció szenvedélyes híve volt, és ebben a vonatkozásban még Béccsel is dacolni mert. Hoffhalter menedéket talált nála Nedelicen, ám itt nem protestáns műveket, hanem [...] a Werbőczy-féle magyar joggyűjteménynek Ivanuš Pergošić jegyző által készített, horvát nyelvű fordítását nyomtatta ki.” BORSA 1996, 215.

Kulcsár György szellemi környezete

Kulcsár szellemi környezetének felvázolását kiegészíthetjük még egy-két nem bizonyított, de feltételezhető láncszemmel. Ilyen láncszem a Bánffy család és Nádasdy Tamás kapcsolata Kulcsárhoz, Bornemisza Péterhez³⁴ és az ő munkáikhoz.³⁵ Kulcsár György Alsólendvára érkezése előtt majd tíz esztendővel íródott Nádasdy Tamásné levele férjéhez, melyben beszámolt Bánffy László³⁶ náluk tett sárvári látogatásáról. Ebből a levélből kiderült, hogy Nádasdyék legbizalmasabb íródeákja, Szentgyörgyi Gábel épp ez időben Lendván tartózkodott.³⁷ Szentgyörgyi többször feltűnt e város-

³⁴ BORNEMISZA Péter (Pest, 1535. febr. 22. – ?, 1585.) evangélikus püspök.

³⁵ Meggyőzően kapcsolta össze a ránk maradt forrásokat.

³⁶ Bánffy László fivére Bánffy Miklós. Bánffy László és felesége, Somi Borbála is a protestantizmus lelkes híve volt, s ezért nem véletlen, hogy Bornemisza Péter prédikációs gyűjteményének második kötetét *Semptéből* (1574) nekik ajánlotta.

³⁷ „Továbbá Bánfy Lázlo uram jett vala hozzám mint asszonyommal egyetembe, ide Sárvára. Én kérdém, ha látta Gábel deákot; mondá, hogy Lendván az város vékén találta volt, hogy ide jé volt. Kérdette, Gábel deák téle, hogy hova megyen; felelt neki Bánfy

ban, sőt Tőke Ferencsel, a helység jeles énekszerzőjével közösen írt egy latin nyelvű verset Istvánfi Pál halálára. Ezért valószínűsítette a szakirodalom, hogy Szentgyörgyi Gábor közvetítésével került Tőke Ferenc históriás éneke és Sztárai Mihály egy-két munkája Bornemiszához, aki *Énekeskönyvében*³⁸ megjelentette ezeket.

Szentgyörgyi Gábor Bornemiszához való közvetítését látszottak alátámasztani azok az adatok is, melyek Bornemisza Péter dél-dunántúli kapcsolatait próbálták a meglévő források segítségével igazolni.³⁹ Bornemisza Sárváron tartózkodására több nyom is utalt, ezekből Kovács Sándor Iván megkockáztatta azt a föltevést, hogy Bornemisza Kassáról való menekülése, eltűnése után bizonyára a Nádasdy-birtokon húzhatta meg magát, talán Tinódi Lantos Sebestyén tanácsára.

Bornemisza Péter és Beythe István ugyancsak személyesen ismerték egymást. S e szellemi kört ki kell egészítenünk még Huszár Gállal⁴⁰ – jóllehet adatszerű

László uram, ezt mondta, hogy ide Sárvárra jé”. (KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, in: BORNEMISZA 1582, 12. 34. jegyz.)

³⁸ Tőke Ferenc Spiráról írt versét egyedül ez az *Énekeskönyv* őrizte meg. BORNEMISZA 1582, 241r–246v. Vö. TŐKE 1996, 63.

³⁹ KOVÁCS SÁNDOR IVÁN (BORNEMISZA, 1582. Hasonmás kiadás kísérelő tanulmánya: 12–) idézi Nemeskürty Istvánt, aki szerint Bornemisza „galgóci prédikátor korában [...] kapcsolatba került a család dél-dunántúli szervitoraival, valamint a Bánffyak itteni birtokain élő prédikátorokkal, énekszerzőkkel. Láttuk, a Bánffyak olykor megfordultak Sárváron, Alsólindva és Sárvár között meg éppen Szentgyörgyi Gábor az összekötő. Alsólindván, Dél-Dunántúl akkori irodalmi központjában Szentgyörgyi Gábor többször is feltűnik, s Tőke Ferenc, a helység jeles énekszerzője, igen közel állhatott hozzá.”

⁴⁰ NEMESKÜRTY 1959, 169.

bizonyíték nem áll a szakirodalom rendelkezésére. Nagy Kálozi Balázs a következőket írta kutatási eredményeinek következtetéseként: „Hitelvi összetartozásuk [...] tagadhatatlan. Ezt szépen dokumentálja Kulcsár három posztillája is, amelyek – persze hivatkozás nélkül – bőven és szó szerint merítenek Huszár Gál prédikációiból. Csak az ortográfián módosít Kulcsár, a saját délzalai nyelvjárása javára és így lesz nála az idő-üdő, érettünk-éröttünk, kintsünk-kéntsünk, keresztfán-körösztfán, felette-fölötte, veritéke-verejtéke, érdemlettetek-érdemlöttetök, szabadittyá-szabadéjtya, feszitetés-feszajtés, régenten-régön, megmentem-megmentöm, értették-értötték, tisztit-tisztéjt stb.”⁴¹

Tehát Kulcsár György, aki – kis időeltolódással ugyan – Lendvára került a Bánffy családhoz, még ha akarta volna, sem tudta volna kikerülni ezen személyek – és műveik – közvetett vagy személyes ismeretségét. Az előzőekben már felvetett kérdést (csakugyan a zalai vidékről került-e ide?) újabbal toldjuk meg. Nem lehet-e összefüggés posztilláinak bártfai kiadása, maga a posztilla műfaj választása, kevert tájshólása és esetleg a Felföldről (?) való elüldözése között?

⁴¹ NAGY KÁLOZI 1973, 624.

Kulcsár György művei

Mielőtt a mintegy ezeregyszáz lapos *Postilláinak* érdemi bemutatását megkíséreljük, számbavesszük előtte írt, illetve fordított könyveit is, amelyek kiegészíthetik a hiányos életrajzot egy-két információval.

Első műve

*Az halálra valo keszöletről rövid tanosság: melyben az körösztien ember nec, acki az Isten országát akaria keresni, életének rendi irattatic meg. Az Also Linduai Kultsár György mester által a' szent írásból, es tudos Doctoroc írásiból szedettetett.*⁴²

A prédikátor-író halála előtt négy évvel írta le a fenti sorokat: bátorításul, vigaszul, gyakorlati útmutatóul a szép keresztény élethez, hogy majdan a halál is az lehessen.

Meglepően könnyeden, olvasmányosan értekezett

⁴² RMNy 319. Hasonmás kiadás: Balassi Kiadó – MTA Irodalomtudományi Intézet – Országos Széchényi Könyvtár – Galéria Múzeum, Budapest–Lendva, 2007. /Bibliotheca Hungarica Antiqua 41./

nehéz teológiai kérdésekről, Szentírás-magyarázatról, erkölcsről és annak elfeledőiről, az előljárók felelősségéről, egyszerűen: az Istenhez elvezető útról. Úgy szólalt meg a 16. században, már-már mai irodalmi nyelven, hogy írása (mindhárom megjelent kötetében) közérthető, tagoltságában áttekinthető, egyszerűségében szívszorító.

Álljon most vizsgálódásunk középpontjában Kulcsár György „mester” első műve, az 1573-ban Hoffhalter Rudolf által kinyomtatott *Az halálra való készületről rövid tanóság...*

A könyv Bánffy Miklóshoz szóló, latin nyelvű ajánlással kezdődik. Keltezése: 1573. augusztus 28. A címlap hátát fametszet díszíti. Rajta az emberbőrbe bújtatott ördög beszélget a báránnyal. Ezután a halálra előkészítő elmélkedések négy fejezete következik:

I. rész: Az emberi élet rendje. (Mert mindön teremtött állatok csak úgymint egy horáiglan vadnak, és hirtelenséggel lábbal mutatnak, mint az mezei szép virágok.)⁴³

II. rész: A halálra való felkészülés gyakorlati útmutatása.

III. rész: Az ördög kísértéseit veszi sorba: a kevélységet, haragtartást, bosszúállást, tobzódást, részegeskedést, bujaságot, fősvénységet, éhséget, veszteg-heverést, paráznaságot, hazugság bűneit, az örökélettel nem törődést, eleink hitének elhagyása miatti kárhozattal ijesztgetést, csábítást a világ örömeihez, bizodalmat cselekedeteink érdemeiben, szentekben.

IV. rész: A hívők halál előtti tizenkét vigasztalása. A legutolsó vigasztalás az örök élet szépségét festi

⁴³ KULTSÁR 1573a, 3r.

elénk költői megfogalmazásban, ahol Isten angyalaihoz leszünk hasonlóak, és „...örök világossággal ajándékoztatunk meg, nagy értelömmel és ismerettel, úgyhogy mindön tudomány nálunk leszön, és Isten diákinak neveztetönk [...] Ez testi köseröségröl örök elfeledközés leszön, nemhogy valami fájdalom, avagy bánat nálunk maradna, de csak gondolatunkban sem száll. Nem sírunk többé gyermekink után, nem feleségönk után, nem szerelmes atyánkfiái után, mert többé osztán soha senki meg nem hal.”⁴⁴

A művet egy imaformula zárja le. Végül a hű olvasóhoz fordul, és a megboldogult és elkárhozott lelkek másvilági létének földi időn túli világa villan elénk.

*

A címben megjelölt téma az emberiség örök témája, hiszen az élet végessége egzisztenciálisan érint meg mindenkit. A jó halálról való elmélkedés, vigasztalás bármilyen műfajú, formájú is legyen, soha nem szük réteget megszólító alkotás, még azokban a korokban sem, amelyekben kevesek kiváltsága volt az olvasás.

Ám nemcsak a halállal foglalkozó irodalom ölel fel minőségileg és mennyiségileg rendkívül változatos anyagot (elég ha például a Biblia halálról írott szövegösszefüggéseire gondolunk), hanem ennek a témának a szakirodalma is. Hasznos megoldásnak tűnt tehát számunkra, ha bemutatjuk témánk műfaji előzményeit, s ezáltal Kulcsár halálról szóló elmélkedése is egy nagyobb folyamat részeként értelmezhető.

⁴⁴ Uo. 56r.

Szabó Flóris *Források kódexeink halál-szövegeihez*⁴⁵ című tanulmányának bevezetőjében nehezményezte, hogy irodalomtörténet-írásunk a verses formájú, halállal foglalkozó szövegeket számon tartja, de a prózaiakat alig. Ő ezt a hiányt pótlendő, Rudolf Rainer 1957-ben megjelent rendszerező munkájára⁴⁶ építve áttekintette az ars moriendi műfajának alakulási állomásait.⁴⁷

Az *ars moriendi*-irodalom „a késő középkor megrendült halálszemléletéből sarjadt”. Latin nyelvű változatai a klérusnak, népnyelvű megszólalásai pedig a világiaknak akart épületes olvasmányként a jó halálról példát adni.

A műfaj kialakulásának első állomása Canterbury Szent Anzelm *Admonitiója*,⁴⁸ amelyben már megtalálhatók mindazon elemek, amelyek az ilyen irányú művek későbbi alkotórészei lesznek. A világiak számára

⁴⁵ SZABÓ 1964, 681–690.

⁴⁶ RAINER, 1957. SZABÓ Flóris írta e kötetről (1964, 681.): Rainer „...szövegtörténetileg vizsgálja, rendszerezi és összehasonlítja a XVI. század elejéig írt, a »jó halál módja« témakörébe tartozó műveket, ill. az összes ilyen műveket, ill. mivel az összes ilyen művek vizsgálata felülmúlná a magányos kutató erejét és lehetőségeit, csak azokat, melyek a dél- és délkeletnémet nyelvterülethez tartoznak, azaz elsősorban a müncheni és bécsi, ill. osztrák könyvtárak anyagát.”

⁴⁷ Miközben ezt tette, a témával foglalkozóknak olyan alapművekre hívta fel a figyelmét, amelyek hatása magyar nyelvű irodalmunkban, középkor utáni fordításainkban is fellelhetőek.

⁴⁸ *Admonitio morienti et de peccatis suis nimis formidanti* (Figyelmeztetés a haldoklóknak és a saját bűneiktől szerfölött rettegőknek). SZABÓ 1964, 681.

készített formulák: a haldoklóknak feltett kérdések, intelmek és imádságok.

Második állomásként Johannes Gerson (1363–1429) párizsi plébános kateketikus műve tekinthető, amelynek harmadik részében „a jó meghalás” módjával foglalkozik. Gerson munkájának népszerűségét jól példázza, hogy műve Magyarországra is eljutott.

A következő lépcsőfokot a műfaj alakulásában az a „képes ars moriendi”⁴⁹ jelentette, amelynek ismeretlen szerzője az ördög öt kísértését (hitről, kétségbeesésről, türelmetlenségről, üres dicsőségről/kérkedésről, fősvénységről) szembeállította az angyal öt jóra intésével (a hitre serkentéssel, a kétségbeesés elleni harccal, a türelmetlenséget a türelemmel, valamint a kérkedést és a fősvénységet a legyőzni akaró szándékkal).

Az ars moriendik elméletét meghatározó művek sorát végezetül egy 1414–1418 körül jegyzett munka,⁵⁰ a *Speculum artis bene moriendi* zárja, amely az alábbi elmélkedésfázisok érintését tartotta helyesnek: a halál dicsérete, a kísértések, a kérdések, oktatások a beteg részére, különböző tanácsok, imádságok. (Kulcsár György halálról szóló vigasztalása formailag ezt a típusú építkezést követi, némi módosítással.)

Utaltunk már arra, hogy a halálról szóló iroda-

⁴⁹ Egyetlen fennmaradt, táblanyomással készült (1450–1460 körül) példányában tizenhárom oldalnyi szöveg, tizenegy oldal kép található. Innen az elnevezése. A szereplők szavai beszéd-szalagokon olvashatók.

⁵⁰ A *Speculum artis bene moriendi* (Jó halál művészetének tüköre) típus szerzőjét Rudolf Rainer Nicolaus von Dinkelsbühl bécsi teológus személyében vélte megtalálni. SZABÓ 1964, 683.

lom rendkívül tág műfaji határok között mozog. Az egyháztörténész Bencze Imre⁵¹ témánkkal foglalkozó írásában az elmélkedések, prédikációk, temetési beszédek stb. gazdag példatárából olyan műveket sorakoztatott föl – különös tekintettel a protestáns irodalomra –, amelyek Kulcsár György halálról írott könyvének teológiai előzményeit vagy kortársi párhuzamait jelenthették. Bencze az alábbi alaptémákhoz, műfajokhoz rendezte irodalmi válogatását: *memento mori* (emlékezz a halálra); *contemptus mundi* (a világ megvetése); *vado mori* (meg fogok halni); haláltánc; *ars moriendi* (a meghalás művészete).⁵²

Kulcsár György könyve a vigasztaló irodalom *ars moriendi* műfajába sorolható. Ezek „...a didaktikus irodalom legkifejezőbb darabjai, az eddig említetteknek tulajdonképpen a betetőzései, hiszen a középkortól kezdve gyakran szólal meg az az üzenet, hogy az embernek készülnie kell a halálra. De a halandónak nem elég ezt tudnia, mert nemcsak figyelmeztetésre, rettentésre van szüksége, hanem arra is, hogy felkészítsék rá, és hogy tanítást kapjon róla.”⁵³

Bencze Imre az *ars moriendi* középkori előzményeinek áttekintése után ütköztette azok teológiai felfogását a lutheri tanokkal.

Luther Márton 1519-ben három művet jelente-

⁵¹ BENCZE 2004, 83–96.

⁵² Uo. KOZÁKY István munkájára hivatkozik (*Geschichte der Totentanz*. I–3. köt. Budapest, 1936–1944), amely dolgozata elkészítésekor Szabó Flóris idézett műve mellett segítségére volt.

⁵³ Uo. 92.

tett meg a halál értelmezéséről – legrészletesebben a *Sermon von der Bereitung zum Sterben* húsz tételében. Ezek közül a tizedik és a huszadik értelmezése: „Luther nemcsak a bűnbánatra és bűnbocsánatra helyezi a súlyt, és nemcsak a kereszthordozáshoz ad bátorítást, vigaszt, hanem arra bátorít, hogy a halált ne önmagában nézzük, hanem úgy, mint a Krisztus keresztje által megsebesült és meggyöngült ellenfelet, amelyet Krisztus halálával legyőzött, mert »Krisztus maga az élet«"! és „lássunk hozzá, és nagy örömmel, szívbéli hálával áldjuk Istent, mert mérhetetlen kegyelemmel és irgalommal van irántunk. Halálfélelem helyett egyedül az Ő kegyelmét dicsérjük és szeressük.”⁵⁴

Ez a lutheri értelmezés Kulcsár halálra való készületének vigasztalásában (kilencedik fejezet) így olvasható: „Biztasd magadat az köröszttséggel, mely úgymint Istennek levele és pöcséti, mellyel az mi halálunk eggyesödik az Krisztus halálával, hogy immár az halál úgymint nem mienk, hanem Krisztusé. Ennek okáért bízzunk Istenben, hogy bizzonnyal győzedelmesek leszönk, miképpen az Krisztus az halálban győzedelmes volt...”⁵⁵

Luther nyomán egymás után láttak napvilágot az ars moriendik, amelyek közül több magyar nyelvű fordításban is közkézen forgott.⁵⁶ A lelkész Kulcsár György előtt sem lehettek ezek ismeretlenek.

⁵⁴ Uo. 93.

⁵⁵ KULTSÁR 1573a, 52v.

⁵⁶ Uo. 93. Bencze az alábbi műveket sorolta föl: Urbanus REGIUS,

Mindezzel a témafölvezetéssel nem kisebbíteni akartuk a kötetecske érdemeit, hanem hangsúlyozni korában betöltött szerepének fontosságát. Kulcsár György vigasztalása lelki és teológiai elvárásoknak egyaránt eleget tett, s ezért aktualitásából egyházi közösségekben a mai napig mit sem veszített – ahogy más ókori vagy keresztény szerzőké sem. Így gondolhatták ezt azok is, akik e Kulcsár-könyvet 1990-ben megjelentették, és a kötetet az Országos Széchényi Könyvtárban található unikum példány alapján, mai helyesírással, a Ráday Gyűjtemény sorozatának első darabjaként⁵⁷ közreadták. A sajtó alá rendező Nyíri Sándornak és a bevezető tanulmányt író Fabiny Tibornak e kiadással kettős célja volt: egy elfeledett evangélikus szerző munkájának bemutatása, valamint a mai világban is érvényes lelkipásztori vigasztalás szélesebb olvasóréteghez, hívekhez való eljuttatása. A kötet bevezetőjének olvasókhöz szóló tanácsa szerint: „...a dogmatikai okfejtés helyett legyen most a Szerző saját lelkipásztorunkká.”⁵⁸

*

Kulcsár György e vigasztaló könyvét, mint fentebb utaltunk rá, Alsólendva akkori urának, Bánffy Miklósnak ajánlotta. A latin nyelvű ajánlás árulkodik

Seelenarznei (1529); Johann SPANGENBERG, *Trostbüchlein* (1543); Michael BOCK, *Würzgärtlein für kranken Seelen* (1562); Martin MOELLER, *Manuale de preparatione ad mortem* (1593); Joachim BEUST, *Ars moriendi* (1595).

⁵⁷ KULTSÁR 1573a.

⁵⁸ FABINY Tibor kísérő tanulmányából (KULTSÁR 1990, 19.).

mind a pártfogó személyéről, mind Kulcsár György írásának indítékáról: az író dicséri Bánffy műveltségét, szellemi erőit, iránta való pártfogói jóindulatát, a megreformált vallás védelmezőjét, a város tanult és istenfélő férfait stb. De felvillantja a 16. század kiszolgáltatott emberének nyomorúságát, a pusztulást, vallási üldöztetést is a hála szavai mellett. Sajat sorsáról is vall Kulcsár, amikor felidézi, hogy számkivetésekor sorstársainak írt egy vigasztaló beszédet, „hogy művecskémmel más istenfélőknek vigasztalására szolgáljak”. Majd így folytatja: „miután összefoglaltam a keresztyén, avagy lelki embernek az életét, a legalázatosabban ajánlom Nagyságodnak...” Tehát – szövegértelmezésünkben – az elmélkedésnek lehetett egy előzetes, számunkra ma már ismeretlen helyen készített változata, amelyet Kulcsár Alsólendvára kerülésekor kiegészített, nyomdaképesé tette.

A latin nyelvű ajánlás Nyíri Sándor fordításában:⁵⁹

„Nemzetes és nagyságos alsólindvai Bánfi Miklós úrnak, Zala vármegye főispánjának, ő császári és királyi felségének főpohárnokának stb., legkegyelmesebb urának az emberi nemzetséget Krisztus által helyreállító Atya Istentől a legalázatosabban kegyelmet és békét kíván.

Nagyságos Uram, amikor azon töprenkedtem, hogy mi módon tudnám viszonzni a jótéteményeket, amelyeket Nagyságod, mint legalázatosabb szolgáljának juttatott, szándékom megvalósításától nagyobbára képességem elégtelen volta tartott vissza. Egyrészt

⁵⁹ NYÍRI Sándor fordítása (KULTSÁR 1990, 33–36.).

azért, mert látom, hogy Nagyságod mellett volt egy minden tekintetben művelt férfiú, akinek tudományát Nagyságod gyermekkorában sikeresen elsajátította. Másrészt az is kétségtelen, hogy Nagyságodnak ez a városa soha nem volt istenfélő és tanult férfiaknak híjával, akik írásaim tudatlanságból, vagy figyelmetlenségből eredő valamennyi hibáját világos ítélettel napvilágra hozták. Hogy ne is említsem Nagyságod éles ítélőképességét, amellyel szokása szerint a kis dolgokat is mérlegre veti, hasonlóképpen Nagyságod irántam való pártfogói lelkülete miatt és az evangélium tanulmányozásában és terjesztésében megnyilvánuló egyedülálló szorgalma miatt, amelyet máskor is gyakran, de most különösképpen megtapasztaltam, nem állhatom meg, hogy Nagyságod iránt érzett hálámat és alázatos tiszteletemet valamilyen ajándékkal ki ne fejezzem. És erre leginkább az indít, mivel észlelem, hogy Nagyságodat az igaz vallás igen nagy buzgalma és szeretete tölti el, és gondot fordít arra, hogy az igaz tudomány ne ingadozzék, hanem megerősödjék és maradandóvá váljék. Mert bizonyára a főrangú férfiak és a kiváló erényeken nevelkedett emberek kapták azt a feladatot, hogy a természet kiválóságát semmiféle fásultsággal vagy hanyagsággal meg ne szégyenítsék és el ne fojtsák, hanem azokat a bizonyos égi szikrákat és a jobbik természet csiráit a tudomány és a legjobb erkölcsök segítségével megerősítsék és megőrizték. Hiszen e nélkül az igyekezet nélkül a természet adta kiváló vonások sem tudnak sértetlenül megmaradni, hanem könnyen elkorcsosulnak. Mert az ördög főleg a főrangú és jeles erkölcsökkel teljes férfiakat szokta

leginkább behálózni, és valami a világon a legjobb, és ami kitűnik, azt szokta a maga furfangjával ledönteni és mélybe taszítani. Ezért az emberi nemzetség főrangú férfiainak ez a legkevésbé észrevehető ellensége leginkább azokra leselkedik, akikről gyanítja, hogy az egyháznak és az államnak jövőendő gondviselői lesznek. Mindezeknek szükségük van tehát, de leginkább a főrangú származásúaknak éberségre és józanságra és más kegyes gyakorlatokra. Hiszen minden ember kiváltképpen ez ok miatt születik e világra, hogy általuk az igaz Isten ismerete és az egyház isteni szolgálata fennmaradjon és az utókorra átöröklődjék. Isten ezt a feladatot elsősorban a nemes családoktól követeli meg, hogy azok támogassák és elősegítsék isteni végzésből az üdvösséges és igaz Igét, amelyet az örökkévaló Isten és az ő mennyei Fia, a mi Urunk Jézus Krisztus bízott rájuk, továbbá azoktól az örökkévaló kegyelmi ajándékoktól, amelyeket Isten az emberiségre fiúról fiúra kiárasztott, hogy birtokaikon és városaikban táplálják az istenfélő tanítók társaságát, akik közül egykor az egyház jámbor bajnokai kerüljenek ki, akik az Úr Igéjét a világon elterjesszék.

Eközben azonban látom a mai kor állapotát, hogy az embereket oly sokféle betegség, baj, nyomorúság, szerencsétlenség támadja meg, továbbá országok, iskolák, istenfélő gyülekezetei válnak a pusztulás martalékává, az igaz tudomány kegyes tanítóit és hitvallóit ugyanis kegyetlenül bebörtönzik vagy száműzetésbe küldik, némelyeket pedig közülük máglyára hurcolnak, vagy a halál más nemével ölik meg. Nagyságos Uram! Számkivetésem idején a száműzötteknek

írtam egy vigasztaló beszédet, hogy azzal enyhítsem nyomorúságunkat, de nem azért tettem azt, hogy azzal magamnak valamiféle hírnevet szerezzek, hanem hogy művecskémmel más istenfélőknek is vigasztalására szolgáljak. Miután összefoglaltam a keresztyén, avagy lelki embernek az életét, a legalázatosabban ajánlom Nagyságodnak ezt a könyvecskét, hogy az egy oly istenfélő, és a valláshoz való vonzódásával anynyi érdemet szerzett Elöljáró támogatásával jelenjék meg, s minden irigykedés csalárdságával szemben biztonságban maradjon, és legyen annak örök jele, hogy én, mint könyörületre szoruló szolga és alattvaló, tisztelettel adózom Nagyságod iránt, akinek magamat, családomat és minden munkámat a legalázatosabban kegyességébe ajánlom. Kérem tehát, hogy eme kis elmélkedésemet Nagyságod a maga kegyessége szerint szíveskedjék jó szívvel fogadni. A legeslegjóságosabb Jézus pedig méltóztasson családjával együtt számtalan éven át igen sokáig boldogságban, üdvösségben, egészségben megőrizni.

Lindván, 1573. évnek augusztus 28-án,
Nagyságodnak alázatos szolgája

Kultsár György”

Kulcsár György az ajánlást követően, igaz csak általánosságban, így nevezte meg munkájának forrásait: a Szentírás és tudós doktorok⁶⁰ írásai.

Horváth János azonban más források ismeretét is feltételezte: „Kulcsár, mint alsólindvai tanító és prédikátor ismerte a szintén alsólindvai Tőke Ferenc⁶¹ irodalmi munkásságát; azoknak »rettenetes példájok« között ugyanis, kik jó idején meg nem térvén, kétségbeesésben vesztek el, Spira Ferencét is megemlíti.”⁶² (Örök halál „lészen jutalmok mindeneknek, valakik jó idején meg nem térnek Istenhez életeknek megjobbítása által, hanem csak halogatják penitenciájokat, és lelkiismeretek ellen cselekesznek. Amint nagy sok kegyetlenek és istentelenek példája bizonyítja, kik az kétségbeesésben vesztenek el. Mint Néró császár, Caligula, Heliogabalus és a többi között Spira Ferenc.”)⁶³

Tőke Ferenc Spiráról szóló történetét összevetettük Kulcsár vigasztaló könyvével. A két mű közti párhuzamok (akárcsak a Horváth János által megnevezett másik forrásnál, Dévai Mátyás⁶⁴ *Tízparancsolat* című fejtegetésénél) arról győztek meg minket, ami-

⁶⁰ Doktorok, azaz egyházatyák, egyháztanítók.

⁶¹ Tőke Ferenc (1520 körül? – †?) protestáns lelkész, 1553–1556-ban Alsólendván prédikátorként működött.

⁶² HORVÁTH 1953, 422–423.

⁶³ Spira Ferenc történetére prédikációs könyvében is utalt Kulcsár György. (Francesco Spiera olasz jogtudós. 1542-ben protestáns hitre tért, majd Velencében rekatolizált. Padovában 1548-ban öngyilkos lett.)

⁶⁴ Dévai Mátyás (Déva, 1500 körül – Debrecen, 1545 első fele) reformátor.

ről Kulcsár a forrása megnevezésénél szólt: munkáját összeszedetettt gondolatok felhasználásával, de írói tehetségével továbbgondolva készítette el. Úgy gondoljuk, a feltételezett források esetében is csak analógiákról, szellemi inspirációkról, bennük továbbgondolt ötletek felhasználásáról beszélhetünk. Halálról szóló elmélkedése több kompilátori munkánál (és nem egy adott, ma már meg nem nevezhető mű fordítása, ahogy a szakirodalomban néha feltételezték): írói munka, még akkor is, ha több – nem mindig kideríthető – forrásműre, olvasmányra támaszkodott létrehozásakor. S ez utóbbi a korban elfogadott gyakorlat volt.

Töke Ferenc ⁶⁵	Kulcsár György
<p>[Az ördög azzal fenyeget, ha nem tart ki az igaz hit mellett, akkor elveszti a história hőse, Spira Ferenc a családját stb.]</p> <p>„Ha magad nem szánod, szánnyad feleséged, édes gyermekidet nyomorult atyádot, marhád tékozlását, szerelmes barátid...” (242r)</p>	<p>[A XI. kísértésben az ördög az ősök hitének elhagyásával kísérti meg, azaz ezt hozza fel elkárhozásának okául. A lélek biztatása:]</p> <p>„Nincsen énnéköm semmi gondom sem szüleimnek vallására, sem eleimére, sem kedig az régi szokásra. Mert engöm csak tulajdon az én magam hiti idvezejt, nem az övék.”</p>
<p>[Spira]</p> <p>„Önnön maga szegin ezt kiáltya vala, hogy ez az betegség nem afféle volna, hogy kit orvossággal meggyógyíthatnának, az vagy körösséssel megszállíthatnának.” (243r)</p>	<p>[A Toldalék szerint] Örök halál lesz azoknak jutalmuk, akik lelkiismeretük ellen cselekesznek.</p>
<p>[Spira azt állítja, hogy mivel]</p> <p>„az szent Lélek ellen, hogy vétkezött volna, az ő gonosz bűne bocsánatlan volna.</p> <p>Hogy ő idvösséget már soha nem várna, az Krisztus halála neki nem használna, Isten irgalmasságát ő soha nem várna, csak pokolnak kényyát ő fejére várna.” (243r)</p>	<p>[A XIV. kísértésben az ördög azt állítja, hogy Isten az híveket megszabadította a kárhozatról.] „de te nem azok közül vagy.”</p>

<p>[Spira] Az úton magában tanácskozik vala, teste Lelke ellen tusakodik vala, az test az ördögkül erőt veszen vala, az Lélek az ellen igyen inti vala. (241v) ... „Lelkiesmérési erre inti vala, Istennek szent Lelke így oktatya vala, de teste ördöggel egy tanácson vala, az jó tanács ellen tusakodik vala.” (242r)</p>	<p>[II. vigasztalásnál a test és a lélek tusakodását magyarázza el:] „Mert látja azt az mennyei Atya, hogy az te ó-Ádámod teben- ned vad természetű, nem bír magával, meg nem tartóztathatja magát, hanem bujálkodik, és ugyan sörködöz, az testi gonosz kívánságoknak teljesítésére... Az test és a vér viaskodnak az lélökkel, és inkább uralkodik az test tebenned, hogynem mint az lélök...”</p>
<p>„Csak kevesen vannak, kik szent Dániellel, égő kemencében mennének testekkel, avagy körösfára az nagy szent Péterrel, lángolló rostélra az jó szent Lőrincel.” (246r)</p>	<p>[IV. vigasztalása a szentekkel:] „Vigasztald továbbá magadat az szent prófétáknak, aposto- loknek és martynomoknak példájokkal [...] mint szent Pál, szent István, szent Jób, szent Zakariás, szent Esaiás, szent Jakab, szent Lőrinc, szent János...”</p>

⁶⁵ [НАХОТИ] TÖKE Ferenc: Az Istennek röttenetes haragyor es bünteteseröl, ki meg jelentetet ez mostani időben, az Spira, Ferentz Doctorban azoknac peldaiara kic az hitet meg esmeruen meg tagadgyac, avagy eltitkollyac. Zörzörte Töke Ferencz. Also Lynduan [1566 körül]. BORNEMISZA 1582, 241r–246v. RMKT XVI/6., 115–130. (Az idézetek mellett Bornemisza kiadásának lapszámai állnak.)

Kulcsár másik feltételezett forrása Dévai Máttyás *Tízparancsolatról*⁶⁶ szóló fejtegetése volt.

Dévai Máttyásnak, a bevett szakirodalmi elnevezés szerint „a magyar Luthernek” a *Tízparancsolata* „nem kérdés-felelet alakjában, de szintén a szokásos kátéanyagot adja. Egyszerű kifejezésekkel, a nehézkes, tudományos fejtegetések mellőzésével nyújtja a legszükségesebb ismereteket az üdvösség útjára.”⁶⁷ Munkáját 1538 elején Krakóban nyomtatta ki, s ennek példányai Georg Werner útján Prágába és Sárvár-Újszigetre, Nádasdy Tamás udvarába kerültek. (Dévai Nádasdy Tamás pártfogása alatt élt 1538-ban.)

Tehát Kulcsár György valóban hozzájuthatott Dévai *Tízparancsolatához*.

A párhuzamos szövegidézet, amelyre fentebb már hivatkoztunk,⁶⁸ így szól:

<i>Dévai Máttyás</i>	<i>Kulcsár György</i>
„Közbeszédben szoktuk mondani, nincs jobb, ki meghal, és üdvözül, de az üdvösségre ez világon kell tanulnunk az utat.”	„Azt szokták az embörök mondani közbeszédben, hogy nincs annál jobb, mint aki meghal, s idvözül.”

Véleményünk szerint Kulcsár György Dévai Máttyásnak nem csak ezt az egy művét olvashatta. Dévai *Disputatióját* is használhatta, jóllehet a szövegek tartalmi

⁶⁶ DÉVAI 1549.

⁶⁷ SÓLYOM 1933, 117.

⁶⁸ HORVÁTH 1953, 423.

összevetései alapján mintha csak Luther tanításai visszahangoznának mindkét szerzőnél, s ez kapcsolná össze a műveiket. Régi vallásos szövegeink esetében ugyanis a hitélettel kapcsolatos tudnivalók azonos kifejezésekben rögzülhettek akár műfajtól függetlenül is. Ilyen gondolatbeli, néha szöveges egyezésre másutt is ráakadhatunk, de ez nem feltétlenül közvetlen szövegátvételt jelent. Egy-két szövegpéldát e bizonytalanság ellenére mégis érdemesnek tartottunk felsorolni. (Először mindig a Dévai Máttyás tanításának középpontjában álló tételket⁶⁹ idéztük, utána Kulcsár Györgyét.)

– „Egyedül hit által igazolunk meg Isten előtt.” ~ „II. kísértés: Nincsen énnéköm semmi gondom sem szüleimnek vallására, sem eleimére, sem kedig az régi szokásra. Mert engöm csak tulajdon az én magam hiti idvezejt, nem az övék.” „I6. kísértés: [Isten meg nem hallgatja azokat] kik csak képmutálók, mert ha könnyörögnek is, de nem hitből imádkoznak.”

– „...ismernünk szükséges az Isten akaratát: minket üdvözíteni akar csak az ű fiának általa, ez akaratjáról szól a Szentírás, Istennek ez akaratját prédikállotta a mi Urunk.” ~ „Első vigasztalás: Legelőször: Bátorítsd és vigasztald magadat az Úr Istennek kedve akaratával. Mert mindön az Úr Istennek akaratából és tanácsából vagyon [...] Ki állhat Istennek akaratának ellene?”

– „A keresztyén ember egész élete bűnbánat, penitencia. ~ II. Az hűtetleneknek pokolban való kárhatjokról és állapotjokról [Lk 16,19–31. A gazdag ember és Lázár története]: ... ez világi életben, ahol helye volt volna a penitenciának [de a gazdag elhalasztotta]; ...

⁶⁹ Valamennyi hivatkozásunk forrása: SÓLYOM 1933, 119–120.

Örök halál lesz a jutalma azoknak, akik „csak halogatják penitenciájokat és lelkiismeretek ellen cselekesznek”.

– Üdvösségünknek külső bizonyága pedig három dolog: „kereszt azaz nyomorúság, a hitnek pocséti.” ~ „Kilencedik vigasztalás: Biztasd magadat az köröszttséggel, mely úgymint Istennek levele és pocséti, mellyel az mi halálunk eggyesődik. Az köröszttség Istenben való csendes lelkiismeretönknek és bizodal-munknak pocséti.”

– „Egyedül hit által igazulunk meg Isten előtt, a hit pedig az Isten irgalmasságában való bizodalom.”; „ A szentek sem segíthetnek rajtunk, akár élők, akár holtak, mert ők is bűnösök voltak.” ~ 15. kísértés: „Hiszöm, hogy én is, noha természetem szerént elveszött fiú vagyok, az Úr istennél kegyelmet találok az megváltó Jézus Krisztus általa.; Osztán nincsen ez világon oly szent embör, ki igaz volna, avagy az ő igazságában bízhatnék, hanem csak az egy Istennek irgalmasságában.”

– „Egyedül hit által igazulunk meg Isten előtt, a hit pedig az Isten irgalmasságában való bizodalom. Az Isten csak ezt a hitet nézi az emberben. A hit aztán gyümölcsöket terem a cselekedetekben. De nem a cselekedetek teszik igazzá az embert, hanem az igaz ember tesz hitből jó cselekedeteket.” stb. ~ „I./5. Az híveknek az örök életben való boldogságáról: Noha kedig az Isten semmivel nem tartoznék az embernek jó cselekedetökért, de azért láttatik úgy, mint adóssá tenni magát, hogy az ő jókedvét azzal is megmutassa az emberekhez, s azt is megjelentse, mely igen kedves őelőtte az igaz hüt, amelynek gyümölcssei az jó cselekedetek...” stb.

Kulcsár György, a lelkipásztor úgy bátorított a halál örömteli elfogadására, hogy az elmélkedő figyelmet

mindvégig a végső célra, a hívő ember nagy kérdésére irányította: hogyan juthatunk át az életen-halálon úgy, hogy Krisztus kereszthalála által a megváltott örömbé, az üdvösségbe mindnyájan eljuthassunk? Válaszadása gyakorlati útmutatás. Mindezt szeretettel, a dogmatizmust kerülve és az öröm hangján tette még ebben a műfajban is, amelyben nagyobb lehetősége volt erre.

Ami a ma emberét megállásra, továbbgondolásra készíti e kis munkácskából, az Kulcsár György mély hite (Istenben, életben, írásban), mellyel szembesüglte elmúlással, történelemmel, rosszal azért, hogy „csendes lelkiismeretünk” lehessen: „Illik munkálkodnom, hogy azzal az én testömnek gonoszságra való sörkédözését megnyhítsem, és hogy felebarátomnak használjak munkámmal, s az én szükségemnek is használjak véle.”⁷⁰

⁷⁰ KULTSÁR 1573a, 24v.

Második műve

Az ördögnek a penitencia tartó bűnössel való vetekedéséről es az kétségbeessés ellen az reménségről való tanusság, irattatot az also linduai Kulcsar György mester által. Also Linduán MDLXXIII Rodolphus Hoffhalter.⁷¹

Az ördög (héberül sátán, azaz a vádló) Isten ellenfele számtalan formában (kígyó, sárkány, baziliszkus, áspiskígyó stb.) kísértette és kísérti az embert jóra törekvésében. Ezek a valós vagy fantázialények (lópatás-szarvas ördögök, kentaurok, szatírok, szirének) ott küzdenek a román templomok faragványain, középkori kapubéleteken jelképezik a sötétség hatalmát, bűnbánatra intik az embert, annak lelkiismeretét. De legkorábbi írott forrásaink démonaiban (görögül: *daimon*), szakrális látomásirodalmunkban ugyanúgy felbukkannak kísértő árnyaik, ahogy Goethe *Faust*jában vagy Mikszáth Kálmán novelláiban. Bárhogy is ábrázolják alakját, nevezik meg lényét, állandó kísérője és kísértője az embernek.

Kulcsár György, a 16. századi prédikátor egy ebbe a vonulatba eső művet fordított magyarra, Urbanus Rhegius (1489–1541) pomerániai teológiai professzornak a munkáját (*Dialogus inter Satanam et Peccatorem poenitentem*, ad Latinam transl. Johannes Frederus, Frankfurt am Main, 1545, Peter Braubach). Rhegius a művet németül írta, Kulcsár György annak latin változatát magyarította.⁷²

⁷¹ RMNy 320. Hasonmás kiadása: Galéria Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár, Lendva–Budapest, 2009.

⁷² Zoványi Jenő Kulcsár György óvatos álláspontjának bizonyítékát látta abban, hogy annak az Urbanus Rhegiusnak a művét fordította, „akinek a lutheri vagy a svájci irányhoz való tartozósága

A fordítás kiadásának egyetlen fennmaradt példányát ma az Országos Széchényi Könyvtárban őrzik.⁷³

Rhegius műve dialógus, párbeszéd a kísértő sátán és a bűneit megbánó ember között, tartalmilag lelki olvasmány. Kulcsár György nemcsak az evangélikus teológiai álláspont népszerűsítéséért, megismertetéséért fordította le, hanem, miként a címben jelezte, a bűnös és a sátán vetélkedése a reménységről való tanulság, azaz bátorítás a háborús történelmi időkben. A törökök ugyanis állandó rettegésben tartották ennek az országrésznek a lakosságát, elég ennek igazolásául egy-egy eseményt felidéznünk: 1571-ben a törökök Kanizsán megölték a végvári vitézek leghíresebb kapitányát, Thury Györgyöt; 1573-ban földúlták Kanizsa külvárosát; ugyanebben az évben Horvátországban a levert parasztfölkelés vezérért tüzes trónon égették meg. A törökök általi folyamatos fenyegetettség tetézték a vallásüldözések. Kulcsár György a bizonytalanságok közepette az ember egyéni sorsára, „jövőjére” figyelmeztette környezetét a keresztény tanítás anyanyelvi megszólaltatásával.

Mindkét, 1573-ban kiadott könyvecskéje érzelmi és tekintélyalapú érvekkel akarta megmutatni az egyetlen lehetséges életet, hiszen Jézus Krisztus „a mi bűneinkért mosogatta vérrel magát”. Az ördög különböző mesterkedéseitől inkább szeretetteljes meggyőzéssel, szemléletes költői képekkel igyekezett eltántorítani olvasóját-hallgatóját, mintsem állandó fenyegetéssel. A lelki vigasztalás, ahogy a bűnös emberi lét is, nemcsak másokat

felől, főleg még a Kulcsár idejében, egyáltalában nem létezhetett megállapodott nézet”.

⁷³ Jelzete: RMK I 97.

érintett meg, hanem a szerzőt is. Személyességre utaló, többes szám első személyű megszólalásai éppen ezért nem eltávolították, hanem még hitelesebbé tették prédikatori személyét. E két, kis terjedelmű munkája szinte előtanulmányként előzte meg posztilláinak gyűjteményét. Ám a kátészerű kifejtés és dialógus posztilláiban már lendületes, találó képekkel lefestett magyar nyelvű prózai remekléssé vált. Vallási nézeteinek, prédikatori etikájának kifejtésére, szépírói erényeinek megmutatására igazából itt, az evangéliumok magyarázatakor nyílt lehetősége. Hogy mit várt el szerzőnk a jó prédikátortól? „...az prédikátor oly állhatatos legyen az igazságnak tudományában, hogy az Sátánnak csalárdsági ellen csak az Krisztusról való igaz vallástételhez ragaszkodjék, ne keresse az ő maga hasznát, avagy tisztességét.”⁷⁴

Az egyenes úton végigmenni azonban minden időkből egyformán nehéz volt, mert „az ördögök, mint az erős láncok, úgy állanak egymással egybe, és a’ mint Szent Jób mondja, az ő testek mint egy öntött pajzsok egybe szövettek, egymás[t] nyomkodó hejakkal. Ahol egyik vagyon, ottan ott heten teremnek mellette”.⁷⁵ E kötet címének második része azonban a kétségbeesés elleni, reménységre okot adó tanúságra is felhívta a figyelmet.

Kulcsár György híven követte Urbanus Rhegius latin szövegét.⁷⁶ Néhány esetben azonban a dialógusban megfogalmazott mondandót tovább dramatizálta, pergőbbé tette. Például:

⁷⁴ P: 44v.

⁷⁵ P: 220v.

⁷⁶ A latin szöveget az alábbi kiadásból használtuk: RHEGIUS 1588.

<p><i>Az Urbanus Rhegius latin szövege</i> [pp. 221, 223, 226, 228.]</p>	<p><i>Kulcsár György fordítása</i> [pp. 42, 46, 56, 60.]</p>
<p>Paulus tuus in eo loco quem citasti addit quidam quod tu omittis, [...]</p> <p>Nondum evasisti, nec in portu navigas, ut tu quidem tibi persuades aut somnias [...]</p> <p>Multa quidem dices, ut te mihi subducas, sed nondum evasisti.</p> <p>Veritatem odisti et ferre non potes, o spiritus mendacissime! Et quia contra eam nihil adferre potes,</p>	<p>Hallád-é: A' te Pálad a' helyen, a' honnét bizonyítasz vala, többet is szól, de te ezt elhagyád, [...]</p> <p>No, csak hiába örvendösz, mert semmi a' te álmodozásod, holott még ki nem szabadultál kezemből [...]</p> <p>Nagy sok szóval mentenéd és igazéjtanád magadat, ha lehetne, de még nincs elegendő melegség előttem.</p> <p>Íme, mely igen gyűlölöd az igazságot és mely igen nem szenvedheted azt el, te hazugságnak lelke!</p>

Urbanus Rhegius/Kulcsár György ördöge nem látványos példákkal, rémtörténetekkel kísértette meg az embert – mint ahogyan Johannes Manlius gyűjteményének felhasználásával Bornemisza Péternél az *Ördögi kísértetekben*⁷⁷ –, hanem teológiai vitával. Bibliából, szövegösszefüggésekből kiragadott példákkal igyekezett elbizonytalanítani a vele szembeszállót. A lelkére akart nyomást gyakorolni, amikor így támadt:

„Hogy mered azt mondani, s hogy mersz engem patvarkodónak és Írás-vesztegetőnek nevezni? Nemde, nem azon igékkel számlálám-é előve az Írás bizonyságit, amint az Bibliába[n] vagyon, úgyannyira, hogy még csak egy pontot sem hadtam el benne, sem különben nem mondtam? Azért még ekképpen el nem szaladsz.”⁷⁸ Sőt a Sátán később még ezzel a bizonyágtevésével is megtoldja mondandóját: „Az Krisztust én nem mondom bűnösnek lenni, sem nem kárhoztatom. Mert igaz, vallom. De csak a' bűnösek kárhoznak el, te kedig bűnös vagy, a' mint te magad vallást tettél róla.”⁷⁹

A bűnös pedig szépen kifejtette a megigazulás tanát, megvallva, hogy az ő teste is mindenkor „görjendez” a gonosz gondolatokkal és kívánságokkal, és a lélek ellen tusakodik, s ennek okáért nem „teljesejtheti bé” tökéletesen az Isten törvényét. „Ez világon azért az törvény bételjesejtésének csak gyakorlásán fáradozunk, csak elkezdjük azt, de bé nem teljesejthetjük.”

Kulcsár György fordítása ma is élvezhető, pergő olvasmány, amely szépen folyó magyar nyelven szólaltatja

⁷⁷ „Sempten Pinkest tayba, 1578.” BORNEMISZA 1955.

⁷⁸ KULTSÁR 1573a, B₂.

⁷⁹ KULTSÁR 1573a, C_v.

meg dialógusának szereplőit. Hogy miért lehet aktuális ma is e könyvecske üzenete? Mert az ember önnön és a világ jobbításáért való örök küzdelmének keservét, értelmét fogalmazta meg. Lehet vállalni vagy elutasítani. Könnyű út nincsen. A „penitencia tartó bűnös” megfogalmazása mindenkori igazság, amit Kulcsár György a fordításával fontosnak tartott terjeszteni:

„...én is vallom, hogy istentelen, és förtelmes életű az olyan embör, valaki penitencia nélkül mindvégig megmarad az gonosz életben, és semmit nem igyeközik az jó-cselekedetekre, avagy ugyan soha semmit jót nem cselekedik [...]”

*Az ördögnek a penitencia tartó bűnössel való veteke-
déséről, és az kétségbeesés ellen az reménységről való tanú-
ság című fordítását Bánffy Miklós sógorainak, Zrínyi
György királyi tárnokmesternek és tanácsosnak, továb-
bá Zrínyi Kristófnak és Miklósnak ajánlotta Kulcsár
György. Az ő oltalmuk alatt bocsátotta ki „kicsiny írá-
sát”, amelyről hiszi, „...hogy nem haszontalan, hanem
épülésre való”.*

Fő műve

*Postilla, az az evangeliomoknak, mellicket esztendő által a' keresztyének gyöleközetibe szoktat oluvasni es hirdetni, prædicatio szerint valo magyarázattia, az régi és mostani sze(n)t írásbeli doctoroknak írásokból, irattatott az Kulcsár György Also Lynduai prædicator által 1574 esztendőben.*⁸⁰

Az 1574-es esztendő nemcsak Kulcsár György *Postillájának* megjelenési éve volt, hanem Bornemisza Péter evangélikus szuperintendens nyomdaállításának időpontja is. Ugyancsak 1574-ben rendeztek hitvitát Nagyharsányban (Baranya vármegye, török hódoltság) a kálvinista és unitárius prédikátorok, s e vita végén Veresmarti Illés református szuperintendens felakasztatta ellenfelét, Alvinci György helybeli unitárius lelkipásztort; ekkor jelent meg Kolozsvárott Tinódi Sebestyén énekgyűjteménye, Debrecenben pedig Ilosvai Selymes Péter Toldiról szóló széphistóriája, és folytathatnánk a sort!

A 16. században a könyvnyomtatással nemcsak sokszínűvé vált az irodalom, hanem az azt olvasók tábora is megnőtt. A prédikációk elsősorban az adott felekezet híveinek lelki táplálékául szolgáltak, vigasztalást és bátorítást nyújtottak. Az egyénhez szóltak, de a közösséget szólították meg, s általuk terjedtek az egyes felekezetek tanai. Tájékoztattak a világ eseményeiről, a törökdúlta Magyarország más tájain megésett dolgokról. A prédikációk a bibliai történetek aktualizálásaiért számtalan világias témával – szépprózai elemmel – bővültek. A műfaj

⁸⁰ RMNy 334. Hasonmás kiadása: Galéria Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár, Lendva–Budapest, 2001.

elbírtá az olyan kitéréseket, mint amilyen az anekdota, pletyka, nemeseink bűneinek kitergetése, személyes, magánéleti vallomás, műveltségi ismeretek terjesztése stb. A prédikációs köteteket íróik már nemcsak szónoki segédeszköznek szánták, hanem olvasmánynak is. A bibliai textus értelmezése így az erkölcsi tanításon, a hit megerősítésén túl a gyönyörködtetés élményévé válhatott, jóllehet szerzőik egyedüli célja a hitbéli megerősítés volt.

Magyarországon a posztillairodalom felvirágzása a 16. század utolsó évtizedeire esett. Legjelesebb szerzői: Bornemisza Péter, Kulcsár György, Telegdi Miklós, Beythe István és Sóvári Soós Kristóf. A posztilla műfaj népszerűségét jelzi egy „1594-ből fennmaradt vámkimutatás: ebből kiderül, hogy a hódoltságiak török vásznat adtak cserébe magyar nyelven írt posztilláért.”⁸¹

Kulcsár György *Postilláinak* többszöri kiadásából egyértelmű, hogy már a saját korában jó tollú, elismert

A *Postilla a Hoffhalterek családi címerével*

⁸¹ NEMESKÜRTY 1957, 454.

prédikátornak tartották. Szenci Molnár Albert Kulcsárra vonatkozó vélekedésében nemcsak az elismerés hangja szólalt meg, hanem a kortársakra vonatkozó véleménye is:

„...alkalmason megláttam, micsoda könyvek forogjanak kiváltképpen az mi népeinknek kezekbe és mellyek nélkül szűkölködjenek. Láttam egy néhány rutalmas eretnek könyveket is, de vadnak, hála Istennek azok ellen szép hasznos magyar könyvek és kinyomtatott prédikáztók (!) is. Tudniillik Melius Péteré, Hellopoeus Bálinté, Cárolyi Péteré, Félegyházi Tamásé, Berekszászi Péteré, Derecskei Ambrosé, Gyarmati Miklósé, de szánandó dolog, hogy ritkán nyomtattnak ki és igen drágán adatnak. Magyar Postillát négyet láttam: Kulcsár Gyorgét (!), Boythe Istvánét, Bornemisza Péterét és Telegdi Miklósét, de az elsőtől kiválva alig méltók az többi (!), hogy újjobban kinyomtatassanak, mivelhogy azonközben sok bölcs emberektől deákul és egyéb nyelven sokkal hasznosb postillák íratattak.”⁸²

Szenci Molnár Albert értékelését komolyan kell vennünk, tudva azt is, hogy például zsoltárfordításainak előszavában csalhatatlan érzékkel emelte ki Ballasi Bálintot. Ahogy rangsorolta a fenti idézetben a posztillafordítókat, ugyanúgy vette számba az előtte megjelent énekefordításokat is. Tehát a művek ismeretében értékelt: „Vadnak, Istennek hála, egyéb szép énekek is, melyekkel rakva az Debreceni Anyaszentegyház énekeskönyve, az Bornemisza Péteré, Huszár Gálé és Bőjthe Istváné [...]” S a következő sorokban megadta ugyanannak a zsoltárnak (a harmincharma-

⁸² DÉZSI 1898, 75–76.

diknak) három fordítási variációját, s Balassiéhoz írta oda a „legszebb” jelzőt.⁸³

A posztilla az igehirdetés egyik fajtája, a „post illa verba”, azaz „azon igék után” szókapcsolatból alakult ki. Jelentése: igehirdetés az evangélium felolvasása után. Az egész esztendő vasárnapjaira és fő ünnepeire rendelt evangéliumi textusok, azaz a perikópák magyarázata.⁸⁴ Ahogy posztillás kötetének címében maga Kulcsár György is meghatározta. A 16. században a protestáns igehirdetésben műfajilag összefonódott az exegézisszerű bibliamagyarázat, a polemikus dogmatikai fejtegetés, a témaprédikáció és a tanítást szolgáló szándék.⁸⁵

Kulcsár György prédikációit is jellemzi mindez a műfaji összefonódás, de eltérően kortársaitól, kevés kitérést engedett meg magának az erkölcsi példázatok, kor eseményeire való utalásainak ürügyén. Ám a tanítani akarás szándéka nem zárta ki a szóval való gyönyörködtetés szándékát, amelyet többször is megfogalmazott: Isten, az ő igéjének prédikálásában a tanítóktól nemcsak erkölcsi feladatokat várt el, hanem azt is, hogy „szent élettel ékesítsék [...] és az emberek között kellemetössé tegyék az Isten igéjének prédikálását”.⁸⁶ Vagy: „Azok választatnak az életre és Isten kedvében vannak, akik gyönyörködnek Isten igéjében.”⁸⁷

Ám nemcsak életrajzi adatai szorulnak továbbgondolásra. Felekezeti hovatartozását sem tudjuk biztosan

⁸³ SZENCI MOLNÁR 1984, 13.

⁸⁴ A prédikáció textusát a perikópából választott verssor adta.

⁸⁵ BARTHA TIBOR 1973, 557–577.

⁸⁶ P: 31r.

⁸⁷ P: 230v.

megmondani. Nagy Kálozi Balázs szerzőnkéről írt tanulmányában összegyűjtötte a Kulcsár vallási hovatartozásáról tartott szakirodalmi vélekedéseket:

Szinnyei József szerint protestáns „az egységes protestantizmus szellemében, minden szorosabb felekezeti felfogás mellőzésével”. Wurga Lajos feltételezése: „felekezeti jelleg nélküli protestáns.” Pintér Jenő: „evangélikus pap, valószínű, hogy inkább Luther Márton híve volt s nem Kálvin Jánosé, nem dönthető el.” Révész Imre szerint „református álláspontja buceri úrvacsoratanából kiütözik”. Nagy Kálozi Balázs a helvét irány egyértelmű követőjét vélte megtalálni Kulcsár Györgyben, aki a *Heidelbergi Kátét* nemcsak ismerte, hanem kedves könyve is lehetett anélkül, hogy hivatkozott volna rá. Sőt a káté szövege már annak kinyomtatása előtt három évvel birtokában lehetett, mert *Postillájába* bedolgozta a kátékérdéseket is. A *Postillákban* Kulcsár a helvét irányzatot „abban a stádiumában mutatja be, amikor a nyugati részeken a lutherizmustól teológiailag éppen elkülönül, de szervezetileg még nem”⁸⁸

Zoványi Jenő vélekedése: protestáns, „az egységes protestántizmus szellemében, de egy helyen a helvét irány szellemében”. „Kulcsár felekezeti álláspontja felől csak annyi bizonyos, hogy protestáns volt. [...] Az ő működése idején még nem voltak két felekezetre oszolta a Duna két mellékén lakó protestánsok, és ő szintén ezen a vidéken élt, tehát nem kellett a két hit közötti válaszfalakat átlépnie. És én éppen ezen körülménynek, melyet ő bölcsen felhasznált, miután minden kérdésbe csak a protestáns álláspontot hangsúlyozta s tovább nem

⁸⁸ NAGY KÁLOZI 1973, 620–621.

ment – mondom: ennek is tulajdonítom postilláinak közkedveltségét, mely még azon időben sem hanyatlott, mikor már egész Magyarországon különszakadtak a protestáns felekezetek.”⁸⁹ Horváth János lutheránusnak tartotta. Az RMNy I. 334 szerint is evangélikus volt.⁹⁰

Kulcsár György a prédikációiban mindig elhatárolta magát mind a katolikus, mind az eretnek vallásúaktól, sőt ez utóbbiakat osztályozta is,⁹¹ de soha nem fenyegető, ítélkező, másikat megsemmisítő hangnemben. Az ellenfelet legtöbbször meg sem nevezte, csupán tanításából derült ki, hogy melyik tévtannal viaskodott. Személyeskedést, erőltetett teológiai vitákat sehol sem engedett meg magának. Prédikációiból mindvégig nagy szeretet sugárzik, még „az nyavalás Judásra, Pilátusra, Herodesre” se „hara-

⁸⁹ ZOVÁNYI 1887, 391.

⁹⁰ NAGY KÁLOZI 1973, 620. megadja az idézetek bibliográfiai adatait.

⁹¹ Eretnekek osztályozása.

1. Akik azt vallják, hogy Krisztusban csak emberi természet van: Hebion, Cherintus, Berillus, Marcellius, Arius, Basilides, Carpociades, Therdociion, Samosatenus. P: 53r-v.

2. Azok tartoznak ebbe a csoportba, „akik azt mondták, hogy csak egy az Istennek állapata és szövénye, melynek három nevezeti vagyona, Atya, Fiú és Sz.Lélek. Azaz. Hogy csak egy az Isten [...] Effélék voltak, Sabellius, Praxeas, Noetus, Photinus, Artemon, Servetus, Hispanus, es Hermogenes. Samosatenus is volt ez vallásban.” P: 53v-54r.

3. Ide azok tartoznak, akik Krisztus emberségét tagadják, és azt vallják, „hogy nem bizony emberi testet vött fel magára, hanem csak valami tettetött abrázatot az égből, és úgy ment által az Szűznek méhén, mint az napfény az ivegen. Effélék voltak, Marcion, Manichaeus, Valentinus, Cerdon, Apelles, Photinus, és Ebion is volt ez vallásban.” P: 54r.

gudjunk”, biztatott, mert mi mindnyájan bűnt tettünk.⁹² Szeretet, vigasztalás, jóság, öröm, megbékélés, csendes lelkiismeret a legtöbbet használt kulcsszavai tanításainak. Isten ugyanis azt akarta, ha valaki megharagszik, „először megbékéljél, s úgy kommunikálj, úgy imádkozzál, és úgy alamizsnálkodjál”.⁹³ A szenvedés, a háborúság elviselésében is hangsúlyozta, hogy Istennek jó akaratja van, ezért a szenvedést örömmel kell vállalni, hiszen „az háborúság nem haragjából, hanem inkább szerelméből száll mireánk Istennek”.⁹⁴ Talán részben éppen ezekért a vigasztalásokért volt oly kedvelt Kulcsár posztillás kötete abban a korban, mikor a prédikációk egy részének hangneme inkább ostromozó jellegű, mintsem megnyugtató volt.

Természetesen a bűnök lajstroma ugyanúgy megtalálható az ő beszédeiben is, mint kortársainál, de ezek korholásában megmaradt az általánosságok szintjén. Az Istenben megbotránkozókat hat pontban nevezte meg,⁹⁵ s a jó (igaz, hívő, jámbor) és rossz tanítók (azaz lelkipásztorok) viselkedésére állandóan visszatért példáiban. Feladataik meghatározását prédikációiban egyre tovább bővítette. Ilyen figyelmeztetések sorát írta le: ügyeljenek arra, hogy az ő tisztükből ki [ne] fáradjanak; kemények,

⁹² P: 254v.

⁹³ P: 418v.

⁹⁴ P: 306v.

⁹⁵ 1. hashízlalók; 2. Isten igéjével nem gondolók; 3. tobzódók, részegeskedők; 4. akik ez tudományt [azaz a protestáns hitet] nevezik meg a háborúság okának; 5. a képmutálók [azaz képmutatók], akik az evangéliumi [azaz protestáns] tudománt káromlónak vélik; 6. akik ezvilági marháért és gazdagságért, ezvilági fényösségre és dicsőségre néznek, nevőknek méltóságára, eleiknek szörzésire, és nagy uraságokra figyelnek. P: 36v–37r.

ne lágyan élők legyenek, mint az udvarbéli ember; ne legyenek tunyák, tökéletlenségben és hévságokban gyönyörködők; ne keressék a maguk hasznát, tisztességét; a Krisztusról való igaz vallástételhez ragaszkodjanak; s „nem hiában való szózatok, sem hévokodók, hanem kiáltók, azaz prédikálók legyenek”;⁹⁶ ám „oly mesterséget ne keressenek, mellyel az szegény községet nyúzzák-fosztják”⁹⁷ stb. Álnok tanítóknak nevezte mindazokat, akik „nyereségnek okáért új és bálványozó hamis isteni tiszteletöket gondoltanak, és az tudatlan községet hamis szömfényvesztésekkel bolondították el”⁹⁸ stb.

Az étellel hitelesített példát mindenkor nagyon fontosnak tartotta, „mert szömérem”⁹⁹ az tanétónak, akiről mást fedd, ha az magában találtatándik. Mert vajon miképpen feddheti meg az részeges pap az részegeseket? Hogy merészli az kurvás pap az paráznákat megfeddeni? Az uzsorás az uzsorásokat? A patvarkodó a pörpatvarkodókat? A kevély az kevélyeket? etc.”¹⁰⁰ Az előljárók egyik fő feladatául a javakkal való helyes élést, az „oskolák építését” és a tanulók eledellel való ellátását jelölte meg.¹⁰¹

⁹⁶ P: 37v–48r.

⁹⁷ P: 240v.

⁹⁸ P: 31v.

⁹⁹ Szégyen, gyalázat.

¹⁰⁰ P: 233v.

¹⁰¹ P: 370v.

Kiknek írta prédikációit?

Kulcsár mindvégig szeme előtt tartotta, kikhez szól, kiknek ír, mert nemcsak szóbeli előadásra, hanem – ahogy ezt *Postillájának* ajánlásában ki is fejtette – olvasásra is szánta művét: „...sok Atyafiakat látok, kik írást tudnak olvasni [...] [ám mivel szűkölködnek az egyházi szolgákban] kívánják látni és örömet olvasni az Úr szolgáinak írásit.” Prédikációinak lelki megszólítottjai valójában ezek az atyafiak. Kulcsár írásának vigasztaló, Jézus szeretetét és megértését hangsúlyozó hangneme talán ezzel is magyarázható. (A későbbiekben erre még visszatérünk.)

Ám a kevésbé művelt papokról sem feledkezett el, akiknek eligazító beszédvázlatként segítségül szánta prédikációskötetét, hogy „...az egyigyű lelki Pásztoroknak lenne valami módgyok, mint kelljen elindulniok az szegény paraszt nép között az Isten igéjének hirdetésében.” Bizonyára ezeknek a kevésbé iskolázott prédikátoroknak szóltak az evangéliumi szöveg logikai pontokba szedett értelmezései vagy bibliai párhuzamai a margón.

Az olvasók, kötethasználók teológiai, iskolai műveltségéhez – vagy ezek hiányához – és lelki igényeihez Kulcsár valamennyi prédikációjában hozzáigazítja

mondandóját, de nem felejtkeznek el arról sem, hogy Lendva városa (ahogy a halálról szóló elmélkedő könyvecskéjében írta) „...soha nem volt istenfélő és tanult férfiaknak hűjával, akik írásaim tudatlanságból vagy figyelmetlenségből eredő valamennyi hibáját világos ítélettel napvilágra hoznák [azaz szóvá tennék, ha észrevennék].” Még ha e dicséretnek fele udvariassági formula is, valamennyi igazsága lehetett állításának.

S végül ott kell a művelt olvasók táborában keresnünk Bánffy Miklós személyét, akinek tudásáról, éles ítélőképességéről a prédikátor említést tesz, mondván: „...látom, hogy Nagyságod mellett volt egy minden tekintetben művelt férfiú, akinek tudományát Nagyságod gyermekkorában sikeresen elsajátította.”

Ennek a három társadalmi és foglalkozási rétegnek kellett tehát megfelelnie akkor, amikor íráshoz fogott. S talán az is megnehezíthette önmagával szemben támasztott igényét (a jó tanítók, írástudók felelősségéről nem egy helyen írt), hogy elődje Beythe István író-lelkész volt, aki Kulcsár Lendvára érkezésekor még egy évig itt lelkipásztorkodott, mert Bánffy ragaszkodott a személyéhez.¹⁰²

Prédikációinak felépítése logikus, áttekinthető szerkezetű. Posztillás kötete hatvanhat prédikációt tartalmaz. Illusztrálásul – a többire is vonatkoztatva – egyet bemutatunk. Címként megadta a bibliai szakasz helyét: *A Krisztus feltámadása Ünnepének Harmad napjára*

¹⁰² A soproniak meghívólevelét az Alsólendván lelkészkedő Beythe István 1573. június 27-i levelében azért utasította el, mert urai, a Bánffyak nem voltak hajlandók elbocsátani. (BOTTA 1991, 325.)

való *Evangelium Szent Lukács 23. részében*.¹⁰³ Alcímként, apró betűvel: *Az Krisztus megjelenéséről az ő feltámadása napján estve, és az ő feltámadásának hasznáról*.

A cím alatt a vasárnapi evangéliumi szakaszt adta közre. Az evangéliumi szöveggel párhuzamosan a margón részekre bontotta az adott perikópát, és részenként egy-egy mondatban egyszerűsítve megismételte annak lényegét. Kulcsárnak ez a magyarázó szándéka tipográfiailag is megnyilvánult, amikor az evangéliumi szövegbe kisebb betűvel és zárójelbe illesztve elhelyezett egy-egy szövegértelmezést elősegítő szót az esetleges félreérthetőség elkerüléséért. Például: „Sőt inkább mikoron lakodalomba hívatatol, menj el ülj le az utolsó (alá való) helyen”;¹⁰⁴ „És az (ember) elnémula.”¹⁰⁵ (NB. bár az evangéliumi szöveg fordításában eltért, de a perikópák sorrendje a Heltai Gáspár – Hoffgreff György-féle *Evangeliumok és epistolac* kolozsvári kiadásával megegyezik.)¹⁰⁶

Ezután a megadott evangéliumi rész egészét értelmezte *Az evangéliumnak értelme* címmel általában röviden, féloldalmi terjedelemben, s itt adta meg prédikációjának pontokba szedett felosztását is, imígy: „Három tanusságunk léssen azért az szent Evangeliomból:

I. A Krisztus feltámadásának hasznáról, mely az lelki békesség.

¹⁰³ P: 279r–286v.

¹⁰⁴ P: 499r.

¹⁰⁵ P: 521r.

¹⁰⁶ RMNy 91. Kolozsvár, [1550–1552].

2. Az ő feltámadásának megbizonejtásáról, és az dicsőült testnek természetiről.

3. Az ő halálának és feltámadásának szükséges voltáról, és az Evangéliomnak sommájáról.”

(NB: az RMNy leírása nem pontos, ugyanis nem mindig három tanulsága van az evangéliumi textusnak Kulcsár posztilláiban. Lehet kettő, de négy is.)

Majd a pontokba szedett tanulságok részletes kifejtése következik. Kulcsár prédikációinak folyamatoságát, élményszerű olvasását nem zavarják meg nagy kitérések, hangsúlyt kapó érdekes exemplumok, más felekezetekkel való polemizálások. De azt sem mondhatjuk, hogy az aktuális példák, életből vett szemléltetések hiányoznának. Talán inkább: nem kapnak nagyobb erőt, figyelmet az elbeszélés menetében, mint amely funkciót hivatottak betölteni az ige magyarázatában. Akárcsak hasonlatai, hétköznapi életből vett képei, szimbólumkibontásai, paraleliztikus képei stb.

Olvasmányokra történő utalással ha találkozunk is, azt a margón teszi meg, a főszövegben nemigen tér ki forrására s annak szerzőjére: olvasmányát (akárhonnan is vette) beleszövi prédikációja gondolatmenetébe. A prédikáció tanulságait egy-egy átvezető mondattal kötötte össze: „Azért az Isten az halál által szeme elől elvéve, hogy meg emléköznék Istennek kegyelmességéről avagy háborúságában, de nagyobb kegyelmességét mutatván ismeglen fel támasztá néki, mint a harmadik tanóságban meghalljok.”¹⁰⁷ Ez az elbeszélői folyamatosság a megszakítatlan szövegképben is tükröződik.

A margináliák segíthettek ugyan a szövegértési bi-

¹⁰⁷ P: 495r–v.

zonytalanságok elkerülésében, de az olvasó ezek nélkül az útmutatások nélkül is elboldogulhatott a prédikáció szövegével. Amennyiben pedig pap használta a könyvet, úgy a széljegyzetek a párhuzamos evangéliumi helyek megadásával, figyelemfelhívó állító és kérdő mondatok kiemelésével (sohasem kulcsszavakkal) irányították az értelmezést a helyes irányba.

Kulcsár György rendszerező témakifejtését a következő bizonyítási formulákkal tette tagoltabbá: „ezt pedig innet bizonyítom”; „ez pedig nem történetből lett” (vagyis nem kitalálás); „ez szókból azt tanoljok”; „immár értsük meg”; „jól lehet erről ennékem sok beszéddel kellene szólanom, ha üdönk volna hozza” stb. Összegző vagy eseményeket összekötő szófordulatként szívesen használta a következőket: „hogymint rövid beszéddel megmondjam”; „azt is értsd meg”; „ez szókból azt tanoljok”; a példából „magát eszébe vévén tanoljon” stb. Zárásként: „mostan ez elég legyen”; „ez édes mondásba befoglaltatik”; „rövideden egy szóval megmondván” stb. Olykor zárójelben – de gyakorta egy-egy gondolati egység lezárásaként felsóhajtott, s így adott érzelmeinek kifejezést: „óh felséges Isten!”

Írói alaphelyzete is más volt, mint a reformáció későbbi szakaszában alkotóké: nem hitvitázni akart (jóllehet mindig egyértelműen elhatárolta magát mind a katolikusoktól, mind az egyéb „eretnekektől”), hanem az evangéliumi példákkal Jézus szeretetét, irgalmasságát, vigasságát, lelki örömét, megbocsátását hirdetni. Meglehet, hogy emberi alkata vagy a posztilla műfaj is magában hordozta a magyarázatban örömet lelő attitűdöt, de fakadhatott mindez a hangvétel földrajzi helyzetéből is. Az evangéliumi szeretet parancsát fon-

tosabbnak tartotta a polemizálásnál. Szívesen magyarázott elvont teológiát az emberi érzelmek felől közelítve. Többes szám első személyben elmondott példázatait, tanulságait saját magára is vonatkoztatta. A gyarlóság, a vétek őt is megkísértette, s ez a körön belül állása a hallgatóságával együtt közelítette egymáshoz a prédikátort és a híveket. Talán ezért szólította meg a későbbi idők emberét is mondandója.

Nagy Kálozi Balázs Kulcsár Györgyről írt, többször idézett tanulmányában így értékelte a szerkezetükre nézve formás és áttekinthető prédikációkat: Kulcsár „fegyelmезetten tartja magát a homiletikának hosszas gyakorlatban kicsiszolódott szabályaihoz. [...] Stílusa kortársaihoz képest fejlett, világos, nem nehézkes. Értelmes szerkesztésű mondatai olvasmányosan folynak, világosan közlik mondanivalóját. Témáját jól kifejti, nem kalandozik el textusától. Használ hasonlatokat – olykor a népi életből is –, de a Bibliát elsősorban a Bibliával magyarázza. Szónokias póz nincs beszédeiben, nem templomi szónoklatot tart, hanem Igét hirdet és alkalmazza a mindennapi életre. Teologizáló bölcsekedéstől tartózkodik, és nem sokat polemizál, eléggé tartva magát az előszóban tett ígéretéhez: »senkit nem káromlottam, hevságos és haszontalan kérdésekben sem múltam üdömet.« És mivel a vaskos kötetet »az egy-igyü lelkipásztoroknak« segédkönyvül is írta, szövegét mindvégig széljegyzetekkel és rokontextusok felsorolásával kísértte.”¹⁰⁸

Kulcsár György tanultságát nemcsak prédikációinak teológiai, retorikai, logikai megszerkesztettsége bizonyít-

¹⁰⁸ NAGY KÁLOZI 1973, 616.

ja, hanem Urbanus Regius németből való műfordítása (Az ördögnek a penitencia tartó bűnössel való vetekedéséről [...] tanúság) és forrásfelhasználásának utalásai is, miszerint „régii és mostanij szentírásmagyarázó jámbor és istenfélő doktoroknak írásokbeli” munkájából szedegette magyarázataihoz a segítséget. (Szent Ágoston [Az Isten városa], Origenes, Ireneus, Tertulianus, Cyprianus, Ruffinus, Theodoretus, Arrius, Josephus Flavius, Lycurgus, Thales, Catullus, Cato, Socrates stb.) Bár ezekkel a forrásutalásokkal óvatosan kell bánnunk, hiszen a 16. század három posztillaírójának (Sóvári Soós Kristóf, Kulcsár György, Bornemisza Péter) munkáiban a hivatkozásokat – főleg a teológiai és az egyházatyákét – vizsgálva Nemeskürty István az alábbi következtésekre jutott: „A Cariont, valamint Manlius közhelygyűjteményét, mint Bornemisza Péter forrásait, Eckhardt Sándor mutatta ki az Ördögi kísértetek kritikai kiadásában. [Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955]. Saját, további kutatásaim azt mutatják, hogy nem csupán Bornemiszaé, hanem a többi posztillaszerzőnek is ezek a művek voltak fő forrásaik.”¹⁰⁹ Nemeskürty az idézett szerzők prédikációsköteteiből az alábbi bizonyítékokat hozta: Bornemisza és Kulcsár azonos sorrendben sorolták föl a különféle eretnekségeket, s Eusebiushoz küldték az olvasót bizonyításul, pedig valószínű, hogy mindhármán a 16. század közkedvelt kompendiumait (Carion, Melancthon, Manlius) használhatták. Továbbá: azonos sorrendben idézték Ágoston, Cyrillus, Hilarius nyilatkozatait; Eusebiusból ugyanazokat a történeteket tartották fontosnak; Josephus Flaviustól Bornemisza is és

¹⁰⁹ NEMESKÜRTY 1957, 454.

Kulcsár is hosszasan közölték Jeruzsálem pusztulását. Közös vonás még, hogy a klasszikus auktorok közül mindketten Pliniust olvasták, miközben hivatkoztak is rá. A régi ünnepeket (vasárnap helyett úrnapja használatát javasolva) ugyanúgy kívánták megváltoztatni stb. Nemeskürty István tanulmánya lényegi különbségre is felhívta a figyelmet: Kulcsár nem bocsátkozott a bibliai erények feldolgozásába, s óvakodott az aktualizálástól.

Beythe István prédikációit ugyancsak e szempontból elemezte irodalomtörténészünk, s megállapította: „Beythe kötetében újabb bizonyosságot találunk arra nézve, hogy a magyar postillaírók citátumai azonos forrásból fakadnak, Beythe theológiai utalásai, históriái ugyanazok a közhelyek, mint Bornemiszáéi és Kulcsáréi.”¹¹⁰ Azzal a megszorítással fogadjuk el Nemeskürty István megállapítását, hogy ezt is használták.

¹¹⁰ Uo.

Szépprózai erényei

Kulcsár kötetében a korára vonatkozó bűnlajstromok legtöbbször a jézusi parancs megszegését dorgálta. Keserűen állapította meg a rút dolgot, hogy „egy egész hétnek százhatvannyolc órából [...] üdvösségünkre egyet nem költünk”,¹¹¹ pedig Krisztus arra intett minket, hogy „afféle szömfényvesztő ezvilági fényes vacakkal magunkat meg ne hagyjuk csalattatni”.¹¹²

A bűnös emberi életért Isten büntetésére, a lelkiismeret számadására legtöbbször úgy figyelmeztetett, hogy az isteni jóság bibliai példáit is mindig felidézte. Morális fejtegetéseiben inkább a lelkiismeretre apellált, mintsem a fenyegetésre („kellemetes az Úristennek előtte a gyorsaság”,¹¹³ „Krisztus igazsága által jutottunk Istennek kedvébe”,¹¹⁴ „vigasságunk legyen Istenben”¹¹⁵), s ez a hangütés bizony ritka volt ebben a korban: „Jól meg kelly azért az háborúság szenvedő körösztýeneknek

¹¹¹ P: 64v.

¹¹² P: 37r.

¹¹³ P: 488r.

¹¹⁴ P: 490r.

¹¹⁵ Uo.

ezeket érteniek, és szívekbe bérják, hogy ne csak mást tudjunk az Anyaszentegyháznak nyomorúságiban vigasztalunk, hanem mi maguk is bizonytalansággal tudjuk háborúságunkban, hogy az jó Isten velünk vagy, nem gyűlöl, sem haragszik, hanem tanejt, vigyáz értünk az siralomnak és köserőségnek utána meg akar vigasztalni, és ez siralomnak völgyéből az örök vigasságra ömelleje viszen. Kit engedjen nekünk Atya, Fiú, Szentléleknek egy bizony Isten. Amen. [A margón ez áll:] Ha mindent hirtelen meg nem érthetünk is ez megvetemedett természetben, nem kelly kétségbe esnünk, mert az Szentlélek által megtanítatunk.”¹¹⁶

Kulcsár nagyon egyszerű, hétköznapiokból vett realitásokkal akarta rádöbenteni hallgatóját tettének helytelenségére. Hasonlatai, köznapi életet jellemző beszédfordulatai, a korban kedvelt közmondások, szállóigék segítették mondanivalójának közérthetőségét.

„Vannak afféle emberek, hogy mind egész eszten deiglen sem hallnak egyszer avagy kétszer prédikációt. Vajon mi az oka, hogy egyéb üdőben ilyen sokan nem gyöleköznek a prédikációra. [...] Krisztust pedig nem az eke után, sem a szövőszék mellett, hanem az Evangéliomnak tudományából tanolhatjuk meg.”¹¹⁷

Szóhasználatába – még az evangéliumi szöveg idézésekor is – szinonimákat, szómagyarázatokat épített. Ha úgy érezte, hogy a jelentésvariáció megzavarhatja a gondolatot, akkor azt zárójelbe tette. Stílusa ezáltal mindvégig gördülékeny marad. Ma már ritkán használta vagy elfeledett szavaiból felsorolunk néhányat, például:

¹¹⁶ P: 308v.

¹¹⁷ P: 264v.

Bor-ház = korcsma; kenyér-ház = templom; képmutató = képmutató; hátra tértek = visszatértek valahová; búzás ház = pajta; duska ital = valakinek az egészségére ürített ital; metréta = csöbör; mennyegző gazda = násznagy; az ő dolgosa, míveltetője = vincellére; bosszú beszéd = szidalmazás; pogácsás kenyér első napja = nagycsütörtök; életes ház = gabona- és élelmiszer-tároló; kór ember = beteg ember; mezőmíves ember = parasztember¹¹⁸ stb.

A paraszt jelző nála jelentette az egyszerűséget,¹¹⁹ tudatlanságot,¹²⁰ de olykor a lenézettséget is, például Heródes „hamis, kegyetlen és paraszt fejedelem”.¹²¹

Ugyancsak többször használta jelzőként a „gyenge ruhájúak” kifejezést. Jelentése: „...az gyenge ruhájok pedig azok, az kik ezvilági javokért hízelkednek, nem akarnak Isten igéje mellett munkákat és háborúságokat felvenni, hanem mindkét félre tudják” (vagyis egyszerre két urat szolgálnak).¹²²

Szépprózai betétként értékelhetjük Kulcsárnak azokat a találkozáselbeszéléseit, ahol a bibliai történet szereplőinek lelkiállapotán át láttatta meg az adott szí-

¹¹⁸ „...az egész Húsvét ünnepén a zsidóknak az kovászos kenyeret házokban nem kell vala tartaniok, hanem pogácsával kell vala élniek.” P: 245v.

¹¹⁹ „...ez világnak királyi csakhogy az ő birtokok alatt valóktúl inkább tisztöltessenek, és nagyobb böcsületben lehessenek, drága szép ruhákban szoktanak öltözni, sok főnépek forgódnak környölök, sok hintói, lovagosi, szekerei járnak mellette: De az Krisztus az tereh hordozó számaron az paraszt nép között paraszti öltözetben vagyon.” P: 9r.

¹²⁰ „...szegény vak paraszt lévén” P: 434r.

¹²¹ P: 30r.

¹²² P: 38v.

tuáció vagy pillanat lényegét. Így vált Keresztelő Szent János – akit Kulcsár minden alkalommal állandó jelzővel látott el: Messiás előtt járó hoppmester¹²³ – meg nem alkuvó 16. századi példaképpé, aki „nem olyan lágyan éli ez világot, mint az udvarbéli hízólködők és fejedelmek után nyalakodók nagy sokan”.¹²⁴ Keresztelő Szent János papokkal való találkozásakor elhangzott párbeszéde a gondolatok belső párbeszédére épült, így adva drámaiságot reformációban izmosodó nyelven a bibliai időnek: „Mondd meg, ki vagy, [...] mit mondasz magad felől? Mit ha mondanák: Mit tartasz itt minket ennyi ideig az te sok tétova való feleletőddel: ne csavargasd beszédedet, hanem rövid szóval mondd meg hivatalodat, és azt is, ki adott erre ez tisztre méltóságot? Mert ha eszedbe vennéd magadat, nem valami paraszt embörök volnánk mi, és nem valami közemböröktől küldettünk ide, hanem az egész Zsidóországnak szín népeitől.”¹²⁵

Karácsonyi prédikációjában a pásztorok szép jellemzését kis elbeszéléstörténetté kerekítette. A pásztorok feltétel nélküli hitével Kulcsár lelkesen azonosult, mivel ők azok, akik az angyalok megjelenését nem „szemfényvesztő látásnak” ítélik, s „kordéra sem vészik” a csodát, hanem „egymást intik és nógatják” a mielőbbi odaérkezésre.¹²⁶

Kulcsár úgy képzelte bele magát a pásztorok helyeze-

¹²³ P: 29r.

¹²⁴ P: 38r.

¹²⁵ P: 46r–v.

¹²⁶ P: 84v–85r.

tébe, hogy már-már tolmácsolta azok morfondírozását, egymás közti beszélgetését, ahogyan eldöntötték útra kelésüket: „Végre azt sem mondják: Mit gondolunk mi véle, hogy Bethlehemben gyermek született? Mi itt az mi nyájunk mellett maradunk, mert ha valami kár léssen benne, az gyermek mást nem ad érötte. Mint mostanában némely hitván természető pórok szoktanak mondani: Mit gondolok, úgy mond, én az prédikációval, jószágomra kell énnékem gondot viselnem, marhámot kell szaporétanom: mert ha minden nap prédikációt hallgatok is, semmi jószágom nem örögbedik véle.

Nem olyan hitvány természetűek ezek ez pásztorok [...] mondanak azért egymásnak: »Jer menjünk el mind Bethlehemig, és lássuk meg ez dolgot.«¹²⁷

A pásztorok jellemzését az elbeszélés előrehaladtával egyre tovább árnyalta – mint az az ember, aki maga is ismerte ennek a foglalkozásnak a napi munkafolyamatát – egészen a lezárásig: „Mert azt mondják az pásztorok, hogy mindnyájan meglássák, és végére menjenek ez mondásnak és csodának, kit az angyaltúl mindnyájan hallottanak vala. Nem mennek pedig az korcsomára, mint az mi polgárink, parasztnépeink, és szolgalegényink, hogy még az innepnap is az bor-házhoz sietnek: Az ő dolgoknak megszőrzésére sem mennek: Hanem Bethlehembe mennek az kenyér-házhoz, abba az templomba, ahol az mennyei kenyér vagyon.”¹²⁸

S miközben Bethlehembe tartottak, „nyilván hiendő dolog, hogy [...] az sátán igen lövöldözte az ő tüzes nyilaival az ő szívöket,” és mindenfélére gondoltak, mégsem

¹²⁷ P: 85r.

¹²⁸ P: 85v–86r.

kérdezték meg, születhetett-e „egy szegény leánzótúl az barmok között” a megváltó.¹²⁹

A karácsonyi születéstörténet ilyen bő terjedelmű novellisztikus bemutatása azonban ritka Kulcsár prédikációiban, legtöbbször rövid, találó jellemzéssel aktualizálta a bibliai példázatot, mint például az özvegyasszonytól elvárható viselkedés leírásakor, Anna próféta asszony jellemzésének ürügyén „...az hazugság és az csácsogás távol legyen tőle, és csak házánál lakozzék, tétova az várast és az piacot ne fussa: hírhordozást eltávoztasson.”¹³⁰

Művelődéstörténeti adalékként is érdekesek Kulcsár György névadási szokásunkról hírt adó sorai, ezért nem tartjuk érdektelennek kiemelni a nagyobb szövegösszefüggésből: „Honnét adnak nevezetet az keresztyének az ő gyermekekre:

Az körösztyének pedig az ő gyermeköknek nevezetit különb-különbféle dolgokból szokták venni: Mert avagy csak embörök értelmének ítéletiből és véleködésének tekintetiből, úgy mint, midőn rakonságoknak nevét követik: Avagy valami erős férfiaknak hatalmas cselekedetinek követéséből, avagy jámborságokból: Avagy csak valamely szentök nevének követéséből, és Isteni félelmeknek tekintetiből. Sőt gyakortább csak történetből¹³¹ és elméjüknek valami indulatjából indítatnak valami nevet adni az ő gyermekökre, az minémő inkább tetszik, akár szent nevezeti legyen, s akár pedig

¹²⁹ P: 86r–v.

¹³⁰ P: 104v.

¹³¹ Véletlenül.

ne. Mely dolognak eredetét nem tudom honnét vették volna egyéb onnét, hanem az ő bolond ítéletöknek küvetéséből.”¹³²

Jézus születéstörténetét minden nézőpontból láttatni, értelmezni akarta. A királyokat vezető csillag tulajdonságainak leírásába még egy kis tudományosság is bekerült.¹³³

„Mert hiszem, hogy ezek az Balaam prófétának maradéki voltak, aki az Ammon földén lakik vala, és az ő prófétálását tartották eszökben mind ez ideiglen: Kit mikoron az Balak király az Israel népének átkozására hívott volna, meg nem átkozá őket, sőt megáldá [...]

Azt is hiszem, hogy az Daniel prófétának is értették prófétálását ott Persiában, ki Dárius császárnak idejében Babylloniában tisztartó volt, és annak tanévtványi voltak [...] Hiszem azért, hogy istenfélő férfiak voltak, az minémök sokan voltak az pogányok között, kik imádják vala az Úr Istent, [...] noha az egyházi ceremóniák nem valának önálok. Azért bizony elővesznek minket az pogányok Isten országában.”¹³⁴

Heródes jellemzésénél Kulcsár továbbgondolta a bibliai történetet, „noha az Evangélista kevés szóval él”. A „de hiszöm mindazáltal” fordulattal is jelezte – a

¹³² P: 116r.

¹³³ A bethlehemi csillag három tulajdonságában különbözött a többi csillagoktól. „1. Helyével: Mert nem az nyolcadik égen volt mint az egyéb csillagok, hanem csak alattan, az égnek alsó részében [...] 2. Járásával, mert nem akképpen kerengett az égen, mint egyéb csillagok [...] 3. Világosságával, mert nem csak éjjel világosodott, mint egyéb csillagok [...], hanem nappal is.” P: 126r.

¹³⁴ P: 126r–v.

Postillában többször is – a Biblia textusától való kitérésének szándékát: „...de hiszöm mindazáltal, hogy így szólott nékik: Jól cselekedtétek Atyámfiai ezt, hogy hozzám jöttetek: Ím énelőmbbe győjtöttem vala az bölcs népeket és az várast, megértém tőlök, hogy Bethlehemben kellett születtetni annak az új királynak: Menjetek el azért, tudakozzátok meg szorgalmatosan, legyetek érötte minden igyeközetötökkel. És ha megtalálándjátok, ot-tan vagy izenjétek meg nékem, vagy siessetök hozzám, hadd legyek részes én is ez nagy örömben: és imádjám ötet veletek öszve, nyilván semmiből magamat meg nem vonszom. Ez az álnok embernek választ tétele, de ha látnád, Aspis kigyónak mérge vala az ajka alatt.”¹³⁵

Kulcsár György házasságról vallott nézeteit korunkból visszanezve meglepetéssel olvashatjuk, ezért kiemeltük a vízkereszt utáni 2. vasárnapi prédikációjából. Pázmány Péter lesz egy fél évszázad múlva ugyanennek a gondolatnak megértő szószólója.

Kulcsár a kánai menyegző bibliai textusából bontotta ki a házasság testi-lelki hasznát. Kifejtette, hogy nemcsak a házasulandó személyek egyenlő akaratát, de az atyáknak, anyáknak avagy tutoroknak szándékát is figyelembe kell venni a választáskor. Majd figyelmeztetéssel fogta össze: csalárdul a fiataloknak nem illik megházasodni, de „az atyáknak, anyáknak sem illik erővel az ő gyermekeiket affélékhöz kötelezni, akiket nem szeretnek.”¹³⁶ Az emberi életről való elmélkedésénél felsorolta a három legfontosabb napot, melyből

¹³⁵ P: I30v–I31r.

¹³⁶ P: I49r.

kettő szomorú, mert a sírás napja (a születése és halálé), de a harmadik nap „az megházasulásnak napja, vígasságnak és örömmek napja”.¹³⁷ A házasságról mindig szeretettel beszélt.

Ezután számba vette a menyegző megtartásának tisztességes menetét, amelynél ne legyen „mértékletlen költség”, és ne legyenek „undok és fajtalan beszédűek, mint az oly síposok és hegedűsek, kik csak az sok fajtalan beszéddel töltönek üdőt, és azzal vigasztalják az vendégeket”.¹³⁸ Arra sajnós ma már csak következtethetünk, hogy a menyegzőn miféle énekeket énekelhettek, mondhattak a hangszeresek, mindenesetre az idézett sorokból nem úgy tűnik, mintha csak az erkölcsösöz beszélne Kulcsár Györgyből. A szöveggörnyezet nem zárja ki, hogy sikamlósabb házasenekeket hallgattak a vendégek.

Írásának erejét azonban nemcsak ezeknek a találkozáspillanatoknak az élethű megjelenítése adta. A reformáció tanítani akaró szándéka Kulcsárnál gyakorta jelent meg szimbólumok képeinek aprólékos magyarázataiban. Mondanivalójának ezzel a többrétegű értelmezésével legalább olyan feszültséget teremtett, mint egy-egy szituáció dramatizálásával. A Genezár-tavon feltámadott szél és imbolygó hajó képét (melynek szimbolikáját mások is így használták) lépésről lépésre bontotta ki, hogy végül a keresztény egyházzal való azonosítása mindenki előtt világos legyen: hajó = keresztényi gyülekezet; kormányosa, igazgatója a

¹³⁷ KULTSÁR 1573a, 3v.

¹³⁸ P: 151r.

hajónak = Krisztus; a kormány, evező = Isten igéje; árbocfa = Isten ígérete; vitorla = hit.¹³⁹ Más helyütt a háló Isten igéjét, a halak az embereket jelentik, akik (a halak és emberek) az Úr asztalára „vonyattatnak”.¹⁴⁰ Vagy Szent János jellemzését így árnyalta tovább: ő a győzelem, mely meggyőzi a világot, ő a hit; ennek „vasmacskái” = reménség; kötele = a háborúságok békével szenvedése; a mi életünk „erős vasmacskája” = a reménység¹⁴¹ stb.

Ugyanúgy, mint az allegóriáknak, a paraleleknek is mindig pontos értelmezését kapjuk. A teológiai elvontság ezáltal vált könnyen értelmezhetővé.

Gyakran ellentétekkel vont párhuzamot az elítélendők között, így kényszerítve belső állásfoglalásra a felvetett magatartási formák mellett vagy ellen. Kulcsár szívesen és gyakorta élt ezzel a módszerrel. Például:

„...inkább sietnek az bor-házhoz
– hogynem mint az szentegyházhoz,
inkább kérdőzködnek arról, mely háznál kezdötte-
nek kiadni jobb bort
– hogysesem mint arról, hol hirdettetnék igazban az
Istennek igéje,
inkább veteködnek az pohárral és duska itallal
– hogynem mint az Isten igéjének igazán való ér-
telmével.”¹⁴²

Az halálra való készöletről című munkájában is képzelt dialógussal, igen szemléletesen mutatta be a hétköznapi

¹³⁹ P: 164r.

¹⁴⁰ P: 408v.

¹⁴¹ P: 164r–v.

¹⁴² P: 139v.

élet mindennapos bűnei között az iszákosságot lezárva a gondolati egységet egy patetikus feljajdulással. A képzelt dialógusban az ördög tobzódásra, „részögdökdésre”, bujaságra csábítja a tisztességesen élő: „Igen elhagytad magadat, látod-é egyéb embörök mely gyönyörőségben élnek, mely jól tartják az szegény testet, nem gyakorta tisztul meg az asztal, sem az borosedény nem igön szárad meg, osztán szép szömélyökkel vígadoznak, esznek, isznak, táncolnak: lantoltatják, hegedülgetik magokat: Rövid beszéddel, csak gyönyörőséggel élík életöket. Lám te is megcselekedhetnéd, s hogy nem élsz egy kicsinnyé kedved szerint ez világon? [...] Jaj, tinéktök, kik hatalmasak vagytok az boritalban, [...] jaj, tinéktök kik reggel fölkeltek az részögségnek követésére!”¹⁴³

Közmondásszerű beszédfordulatok, szólások stb. sorát használta prédikációiban megéreztetve az élőbeszéd ízességét nemcsak hallgatóival, hanem olvasóival is. Ismeretes, hogy Kulcsár kortársai ugyancsak bőséggel éltek ezekkel a retorikai elemekkel, mégis érdemes belőlük idéznünk, hiszen Baranyai Decsi János közmondásgyűjteményét¹⁴⁴ megelőzték: „akármely nagy dolgot is csakhamar kordéra elmulat”; nemcsak kordéra kell erről gondolkodnunk [hanem élnünk is kell vele]; történetből és csak kordéra semmi nyomorúság nem esik; jóért gonosszal fizet; valaki ludas valamiben; nem újság tebenned az hazugság; azzal rajtam semmit nem nyersz; azért ugyan nem esem kétségbe; te magad is jól tudnád, ha akarnád; a szónak folyása szerint; hátra

¹⁴³ KULTSÁR 1573a, 20r–21v.

¹⁴⁴ BARANYAI DECSI 1598.

nem mondotta az káromlást [azaz nem bosszulta meg]; az fára hág az bőröd [azaz elfogysz, mert felakasztanak]; ingyen se tekint rá [azaz eszébe se jut rátekinteni]; ahol visszavonyás vagyon, veszedelem következik ott; ki véle nem győjt, tékoz[o]l az; ne láttassék vizet az Dunába vinni; kibukik az hálóból, mint hal a vízben; kígyó-békát kiált; meg akarja beszédében fogni [azaz szaván fogja]; egy mákszemnyire sem; mint a bor eszi és tisztétja a sebet stb.

Hasonlatai szemléletesek, pontosak, legtöbbször egyszerű megfigyelésen alapulók. A jó és a rossz fa gyümölcsének analógiáját folytatja az alábbi hasonlattal: „Mert mint szintén az tövis és az bojtortján, hogy noha nagy szépen kél ki az földből, és oly nemesen virágzik, mintha ugyan nádmézet teremtene, de ha gyümölcsét megtekénted aztán és megkóstolod, oly ragadékon és fojtós, hogy ugyan elidegeneszik ember tőle és szája ízét is elveszti.”¹⁴⁵

Kulcsár prózájában, mondatfűzéseiben, jelzős szerkezetekben gyakran kapott szerepet a hármas tagolás ezáltal is elősegítve a prózaritmust: „Az evangélium minket arra int, hogy ez szegény Király Krisztust, ki mi nekünk gazdagságunk, igazságunk és üdvösségünk, örömet és jó kedvvel fogadjuk, és néki dicséretet énekeljünk”; „az emberi nemzet haragnak, kárhozatnak és örök halálnak fia volt volna”; Dávid unokájának, csírájának, virágjának nevezi Jézust; Jézus a nép királya, pásztora, üdvözítője; Jézusnak királysága, urasága, fő papsága örökké meg-

¹⁴⁵ P: 434v–435r.

marad; „Jézus pátriárkákra bízta az evangelizálásnak, azaz bátorításnak és lelkiöröm mondásnak tisztit” stb.

Kedvelte az alliterációkat, ismétléseket is, melyek sokszor adnak jó hangzást, hangulatot, érzelmi ráhatást mondanivalójának, például: kedvet kedvért; bűnnek bocsánatja; örök boldogságnak örökösivé leszünk; s szüle az ü született...; hévséget hidegséget; bolondsága bölcsebb, jöttön-jő; pecséttel pecsétli; napról napra, esztendőről esztendőre, lassan-lassan, jobban-jobban; esze vesze; készölettel készítötte stb.

Visszatérve a bevezetőnkben idézett 16. századi véleményekre, magunk is meggyőződhattünk arról, hogy Kulcsár György nem véletlenül volt a műfaj közkedvelt szerzője. Prózáirói erényei az egykorú magyar irodalom legjobbjai közé emelték őt.

Posztilláinak nyelvezetéről

A szerzői életút elindulását – mint bevezetőnkben többször nyomatékosítottuk – nem tudtuk minden kétséget kizáróan Lendva városához kötni. Azok a nyelvészeti érvek ugyanis, amelyek posztillás kötetének nyelvjárásából próbáltak Kulcsár György szülőföldjére következtetni, sajnos eléggé bizonytalanok. A korban ugyanis még nem létezett egységes helyesírás és nyelvhasználat, a nyomtatásban megjelenő művekről pedig nem állíthatjuk egyértelműen, hogy szerzőjének nyelvjárását tükrözik. Áll ez régi nyomtatványaink magánhangzó-használatára is. Az *ö*, *ő* és az *ü*, *ű* hangok jelölésére többféle megoldást alkalmaztak, néha egy kiadványon belül is ingadozás figyelhető meg. A külföldről jött nyomdászok magukkal hozott betűkészlete e sajátos magyar hangokra nem tartalmazott betűket. Egyébként is: vannak adataink arra, hogy a nyomdász (vagy a nyomdai szedő) saját nyelvjárását örökölte meg az általa kiadott (szedett) művekben. Csak alapos bizonyítékok birtokában állíthatnánk tehát egyértelműen, hogy a megjelentetett prédikációk Kulcsár György nyelvjárását tükrözik.

A kézbevehető példányok lehetővé tették, hogy a mű három kiadásának azonos szövegét, annak helyesírását, magánhangzó-használatát összehasonlítsuk.

A három kiadás szűrőpróbaszerű összevetése alapján a következőket mondhatjuk el:

– a bártfai kiadások szövegűen, de nem betűhíven követik a lendvait;

– a két bártfai kiadás betűhíven követi egymást – jóllehet az 1579-es kiadást újraszedték, mikor 1597-ben még egyszer megjelentették;

– a lendvai kiadás és a bártfai példányok betűjelölésükben, hangjelölésükben (nem következetesen ugyan) eltérnek. Példák (lásd a táblázatban):

Ezek az eltérések akkor is figyelmeztető jelek, ha feltételezzük, hogy a német ajkú nyomdásznak a munkáját Kulcsár György Lendván minden bizonnyal felügyelte.

1574	1579, 1597
<i>Betűjelölésben</i>	
Miklosnac, lelec lennij tsac puftaságnac értse	Miklosnak, lelek lenni czak puztasságnak ercze stb.
<i>Nagy- és kisbetű jelölésében, rövidítésben</i>	
Szent Nagyság: Szent Harom:nap	Sz. nagyságos Sz. Haromsag nap
<i>Hangzásjelölésben</i>	
minémö ßiu kerületi köröl ékes hidgyetöc ti néctec ö hazából	minémü szüv körületi körül ékös hidgyétec tü-néktek ü házából stb.

A prédikációs gyakorlat nyomai Kulcsár György posztillás köteteinek bejegyzéseiben

Kulcsár György prédikációinak hasonmás kiadása-
kor¹⁴⁶ tanulmányoztuk annak fennmaradt példányait
is. Azt tapasztaltuk, hogy a jó tollú prédikátor szerzőt
nemcsak a 20. századi irodalomtörténészek és teológu-
sok értékelték, hanem három-négyszáz éven keresztül
a köteteket prédikáláshoz használók is, amint azt a
kézírásos bejegyzések tanúsítják.

Papok és olvasók sorára hatottak Kulcsár György
írásai, egészen napjainkig. Napjainkig, mert összesen
három művéből az egyiket, a ma már csak unikum pél-
dányból ismert *Az halálra készöletről rövid tanóságát* Nyíri
Sándor és Fabiny Tibor átírásában azért jelentették meg

¹⁴⁶ KULCSÁR György művei közül hasonmás kiadásban 2001-ben
a *Postillák*, 2007-ben *Az halálra való készöletről rövid tanóság*, 2010-
ben *Az ördögnek a penitencia tartó bűnössel való vetélkedéséről...*
című kötet jelent meg. A *Postilla*, 1574. (RMNy 334) újabb kiadásai:
Bártfa, 1579 (RMNy 426) és 1597 (RMNy 793). A *Régi magyar
prédikációk, 16–18. század* című egyetemi szöveggyűjteményben
(összeáll. Szelestei N. László, Szent István Társulat, Budapest,
2005, 250–257.) a Karácsony második napján és a Vízkereszt után
második vasárnap mondandó prédikációi jelentek meg.

1990-ben, hogy a hívek szélesebb rétegéhez eljuttassák a mai világban is aktuális lelki vigasztalást.

Bárczi Ildikó *Könyvek keréken* tanulmányában¹⁴⁷ írta a következőket: „Miként a kéziratos források, a nyomtatott prédikációs segédkönyvek egykorú kézírásos bejegyzései is vallanak a kortárs felhasználói gyakorlatról. Az elhangzó beszédre készülő vagy éppen új, latin vagy anyanyelvű sermo kompilálásához anyagot gyűjtő olvasó kiemelései, hozzátoldásai tetszését, illetve hiányérzetét jelzik az adott szöveghelyen.”

Ez a századokon átívelő szerzői hatás több kérdést vetett fel:

– Melyek azok az apró csatornák, melyeken keresztül szerzők művei továbbélnek?

– Milyen műfajokon, irodalmat alakító szövegeken folyik át egyik század a másikba?

– Hogyan vannak jelen írók (esetleg regisztrálás nélkül) haláluk után is az irodalmi tudatban?

– Mi szólíthatta meg az olvasót századokon át ugyanabból a műből?

Tanulmányunkban ezekből a posztillabejegyzéseiből válogattunk, általuk ugyanis nemcsak Kulcsár György prédikációinak folyamatos használatáról győződhattünk meg, hanem a századok prédikációs gyakorlatáról is.

¹⁴⁷ BÁRCZI 2008, 603–631.

Az Országos Széchényi Könyvtár RMNy-csoportjának nyilvántartása alapján áttekinthettük,¹⁴⁸ hogy mely

¹⁴⁸ A nyilvántartási lapok használatáért ezúton mondok köszönetet. Az első (1574. évi) kiadásból fennmaradt példányok közül az Országos Széchényi Könyvtár 3. példányában az alábbi olvasható: „Legitimus possessor hujus libri Sigismundus Raksáni Anno 1706. die 2. Maji.” (G₂v) Raksányi Sándor bizonyára e példányból egészítette ki kézírással 1682-ben a ma az alsókubini Csaplovics-könyvtárban őrzött példányt az 547. levéltől: „Irtam kuruczok iarásában in Arce Szklabin Die 17. Augusti A. 1682 Rakssany Sándor.” A debreceni református nagykönyvtár példányában ez a bejegyzés olvasható: „Ex oblatione gratuita Clarissimi Domini Stephani Bányai nuper Professoris Saros Patakiensis possidet Georghius Szigethi Anno 1766. die 12 Februarii.” A sárospataki református nagykönyvtár példányában ez áll: „Possideo ex oblatione Sororis Mariae Boronkay Ego Ladislaus Boronkay in Anno 1731.” A soproni evangélikus líceum könyvtárának csonka példánya elé Hrabovszky György kézírásában került címlap, a ma Olmützben őrzött példány 1664-től volt a brünni jezsuiták birtokában, a szegedi Somogyi-könyvtár kötetében olvasható bejegyzés: „Sum Ex Libris Andreae Sarlay Segesdii.” [314v]. Az MTA RMKI. 4r. 28. jelzetű példánya 1817-ben, bezi prédikátorsága idején került Perlaki Dávidhoz. Előző tulajdonosára utaló bejegyzés: „Uj esztendőbeli ajándék, mellyet örök emlékezetnek okáért szíves szeretetem különös megmutatása végett ajándécul adok Nagyságos Nagy Pál Enesei Compossessor Uram, ugmint Nagyságos Sogor Uram Házának épületire Bőnyi Augustana [...] Gyülekezetnek tanítója, Böny 8. Januar 1731.”

A második (1579. évi) kiadás Turócszentmártonban található példánya 1767-ben Holkó Mátyásé volt. „Comparavit Matthias Holko Tiszoltzensis 1767.” A sárospataki református nagykönyvtár példánya különösen gazdag possessorbejegyzésekben. „Emptus florenis 2 Anno 1618. – Sum Stephani Eszéki et amicorum... – Ex Libris Francisci Sz. Fegiwernecki – Liber Scholae S. Patakiensis 1739. [címlapon]; ...sum Emerici Daróczy Emptus florenis 1 Patajini 1616.” [hátsó kötéstáblán].

A harmadik (1597. évi) kiadás ma Nyitrán őrzött példányának 1683. évi bejegyzése: „Possessio verissima, Joannis Szerda Junioris ab Anno 1683.” Az Országos Széchényi Könyvtár 1. példányában ez olvasható: „Est Michaelis Darabont Bölkényi Anno Christi 1684.” a 2.

példányokat érdemes kézbe vennünk és tüzetesebben átnéznünk, hiszen az Alsólendván kiadott (1574) posztillás kötet kelendő lehetett, mert rövid időn belül Bártfán kétszer újra megjelentették (1579, 1597). A lendvai kiadásból eddig húsz példány fennmaradásáról tudtunk – de ez a szám gyarapodott a 2010-es esztendőben azonosított, pápai csonka példánnyal¹⁴⁹ –, a bártfai 1579-es kiadásból ötről (csak az egyik teljes), az 1597-esből pedig tízről.

A *Postilla* alábbi példányainak bejegyzéseiből illusztráljuk a kötet folyamatos olvasói jelenlétét:

- az 1574-es kiadás ma Curgón őrzött példányáról;
- a Szlovák Nemzeti Könyvtárban őrzött 1579. évi kiadás példányáról;
- az 1574-es kiadás OSZK-ban őrzött első példányáról;
- ugyanezen kiadásnak az MTA Könyvtárában őrzött példányáról (RMK I. 4r. 28.);
- a Szegedi Egyetemi Könyvtár 1579. évi kiadás példányáról.

példányában: „Est in possessione hic liber egregius Reverendissimi ac Doctissimi Domini Stephani Petö, Ecclesiae Reformatae Polyaniensis Modernus Verbi Divini Minister.” A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzött példány bejegyzése: „Sibi, suis, aliisque, uti legitime colentibus, comparavit Matthias Holko Tiszoltzensis Verbi Dei Minister in vtroque Szkalnik et Zabl. II. 8bris 1767.” A soproni példány 1773-ban Kis Jánosé volt, a Sárospatakon a kollégium könyvtárába 1794-es possessorbejegyzéssel jelölt példány korábbi tulajdonosa: „Ex Libris Josephi P. Illyesi ab Anno 1774.”

¹⁴⁹ A Homokbödögei Evangélikus Egyházközség tulajdonában lévő példányt Tóth Károly István lelkész fedezte fel. Hogy a kötet mikor került az egyház tulajdonába, nem ismeretes, lehetséges, hogy a megjelenés utáni esztendőkből. A példány erősen hiányos, a gyakori használat nyomait mutatja.

1. A Csurgón őrzött *Postilla* (1574) bejegyzései¹⁵⁰

A csurgói példányban sűrűn teleírták a lapokat, négy lapszélének szinte valamennyi helyét, s a kézírások a 16. századtól kezdve a 19. századig arról vallanak, hogy mind a nyomtatott szöveget, mind egymás kézíratait folyamatosan használták. Sajnos csak késői bejegyzője árulta el a nevét (Czire István, Nagybjom, 1882. [24. lap]).

Egy 16. századi kéz több latin bejegyzést írt a kötetbe, latin auktorokra utalt reflexiószerűen a margón (Cato, Cicero).

Egy másik kéz a Károlyi-Bibliát használta. (Csak zárójelben, a 148. zsolnárt például nem Károlyi fordításában idézte valaki.)¹⁵¹

Egy további 17. századi bejegyző valószínűleg az „enyingiek szolgálatában” állhatott. A könyv restaurálásakor kerültek elő azok a lapok, amelyeken pénzügyi dolgait rögzítette, s ugyanezen kéztől olvasható a nyomtatvány 110. rektóján: „Ez mostani Christus vrunc születesse, 1573. esztendejének előtte” mellé odaírta a margóra az 1673-as dátumot.

A második és harmadik kéz sűrűn és folyamatosan teleírta a posztillás kötet margóit kiegészítve Kulcsár György prédikációit a Biblia más részeinek értelmezésével, példáival. Néha utalással, de legtöbbször folyamatos szöveggel. Valószínűleg mindkét kéz tulajdonosa

¹⁵⁰ Ezúton köszönöm Violáné Bakonyi Ibolyának, a csurgói Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium könyvtárvezetőjének, hogy több alkalommal lehetővé tette számomra a kötet használatát, a kijelölt lapokról a digitális felvétel elkészítését.

¹⁵¹ f. 520r.

lelkész lehetett, s talán saját beszédeik forrásául használták fel a prédikációkat.

A bejegyzések¹⁵² típusai:

- Kiemeli a tartalmi lényegét: „Mostan is vigasztalhatnak mind együgyü rabotas munkában elő emberek.”¹⁵³
- Margón pontokba szedve summáz.
- Bibliai párhuzamokat hoz.
- Más szerzők műveire utal.
- Szómagyarázatokkal bővíti a szó alapjelentését.
- Saját tanulságot is hoz a margón: „[Sára] bizonyosan nem ok nélkül hasonlítja az tekenyös bikához. Tekenyös bikát követnie, kinek hátán háza, ha embert lát be vonnya fejet.”¹⁵⁴
- A 128v 3. sorának a közepére beszúrta a Kulcsár-kötetet olvasó: „intés”. Ugyanitt a lapszélén: „Nosza tehát serkennyünk föl mi is az igaz hitből származot munkálkodo josagos czelekedetekre, Ne hanyuk vessük: Hanem söt inkább keressük megh az Christust.”

Kulcsár karácsonyi prédikációja mellett többféle kézbejegyzése sorakozik. Nemcsak ebben a példányban, hanem a más könyvtárakban fellelhetőkében is. Kulcsár érzelmileg és formailag (némi dramatizációt sem nélkülöző karácsonyi történet megjelenítésével) szinte ösztönözhetette olvasóit az írásra, folytatásra.

¹⁵² Mivel az alábbi kötetek bejegyzései csak az eredeti példányban olvashatóak, betű szerinti átírásban adjuk meg azokat.

¹⁵³ f. 77v.

¹⁵⁴ f. 104v.

Visszatérvén a karácsonyi prédikációhoz, a csurgói példány így hasznosította magának az olvasottakat:

„Azert, Sekennyü[n]k föl ezeknek az pasztoroknak példajakbol, az Isten igejenek serinyen valo halgatasara, es Istentül reank bizot tisztünkban hiven igazan eljarkunk mindenben csak egyedül az felseges Istennek igejehez ragaszkod[junk] Így leszen osztan, hogy az eö sz[ent] fia által szerzet jokban resz add az életben, ez élet utan penigh eörök életet ad.”¹⁵⁵

„Azert serkennyünk föl, hadgyunk el minden hejjaban valokat, mondgyunk ellenne minden bünöknek: Kövessük ez pasztorokat, Keressük megh mijis velek edgyüt az Christust. Halgassuk az Merséseket es Prophetakat. Siessünk az eö szent igejenek figyelmetessen valo halgatasara.”¹⁵⁶

„Nem mindenek támadnak föl, az kik megh halnak, hanem csak azok, az kik üdvözülnek. Az [...] fölött penigh azt allattyak, hogy mind testestül lölköstül el vészünk es föl nem tamadunk mint oktalan allatok. De igen megh csalatnak eszek söt masokat is veszedelmessen megh csalnak mert aszki az bünben be merült hitetlennek minden bünüknek cselekedetire szabadságot adnak. Ezek Sz. Iras ellen tanitanak: Daniel 12. Ioh.5. Es. 2.”¹⁵⁷

A csurgói bejegyzések között találhatóunk felsóhajtásokat a margón: „Oh, ha ma az Cristus; Oh uram mostan is azon; Oh uram ki [...] istapja vagy,”¹⁵⁸ sőt nem

¹⁵⁵ f. 89v.

¹⁵⁶ f. 23r.

¹⁵⁷ f. 23.

¹⁵⁸ f. 31.

ritka, hogy a prédikációt imaszerű formulával egészíti ki a felhasználó.¹⁵⁹

2. *Turócszentmárton (Szlovák Nemzeti Könyvtár – 1579-es kiadás)*¹⁶⁰

A turócszentmártoni hiányos posztilláskötet elején található lejegyzés nagyobb terjedelmű szövegegység. Közgyónási szöveget, gyónóimát követő könyörgést és feloldozást, valamint egy általános prédikációbevezetést tartalmaz. Az írásmód és helyesírás alapján a 17. század első felében kerülhetett sor a leírására. A közgyónás szövege protestáns megfogalmazású.

A magyar nyelvű bűnvalló imákról, a középkori kódexeinkben fellelhetőkről és az azt követőkről több áttekintés és szövegközlés jelent meg.¹⁶¹ Kathona Gézának a témával foglalkozó 1941-es összefoglaló tanulmánya¹⁶² óta ugyanis újabb szövegek bukkantak föl – elég, ha például az 1500 körüli, krakkói (kötéstáblából előkerült) gyónóimára gondolunk. Az 1620-as évek előtti időkből magyar nyelven írt közgyónásszövegből tíznél kevesebb változat maradt fenn. Ezért tarthat érdeklődésre számot a Kulcsár posztillás kötetébe lejegyzett bűnvallóima is. (A közgyónás/közgyónat tulajdonképpen kibővített Confiteor [Gyónom...] nemzeti nyelven.)

Bornemisának 1577-ben kiadott agendája az első

¹⁵⁹ f. 89v.

¹⁶⁰ Ezúton köszönöm meg Klára Komoróvának, hogy a kéziratot bejegyzésekről részemre másolatot küldött.

¹⁶¹ SZELESTEI 2008, 17–26.

¹⁶² KATHONA 1941, 95–122.; BUCSAY 1942, 217–224.; KATHONA 1942, 224–237.

magyar nyelvű úrvacsorai liturgia.¹⁶³A közgyónatok közül csak a Beythe Istvánnál fennmaradt (1582) teszi többes szám első személybe a kezdő szavakat (Gyónunk neked...). A szövegeket alább közlöm, bizonyára nem maradnak visszhang nélkül.

A turócszentmártoni gyónóimát követi a könyörgés/feloldozás, majd egy prédikációt megelőző, hívőkhöz forduló beszédrészlet. A gyülekezet megszólítása – „Christusban szerelmes kereszttyenek” – a Pázmány prédikációiból is jól ismert fordulat („Krisztus Jézusnak drága szent vérével megváltott kereszttyének”). De az OSZK-ban található Kulcsár-példányba is így írták be: „Christusnak dragalatos szent vérivel megh váltott kereszttyenek.”¹⁶⁴ Valószínű tehát, hogy bizonyos formulák még jó ideig használatban maradtak mindegyik felekezetenél, ahogy a közgyónás/közgyónat szövege is lassan távolodott el egymástól a katolikus és a protestáns vonalon.

A középkorból ismert tagoltság (itt: közgyónat, könyörgés/feloldozás és utána prédikáció) világosan kitapintható.

„KÖZÖNSEGES MEGVALLASA Az Bűnnek, melly
praedikatio elöt mondatik

[17. sz. első fele]

Mindenható, igaz es irgalmas Isten, jól ismeriuk es Isteni Felseged elöt megh vallyuk, hogy mi szegeny nyavalyas bünösök vagiunk, romlottsagban es gyarlosagban fogontattunk, es születettünk, minden gonoszsagra hajlandok,

¹⁶³ Uo. 107.

¹⁶⁴ f. 91.

es semmi iora nem vagiunk illendők: es hogy az mi bünös eltünkkel az te paranczolatodat szüntelen által hagiuk, es tegedet ellenünk haragra ingerlettünk, es az te igaz iteleted szerint reank vonszuk az örök karhozatot.

Bannyuk azert szivunk szerent, hogy mi teged illy kegyelmes attyankat, ennyeszer megh bantottunk, vadollyuk magunkat, es utallyuk büneinket, könyörögven alazatoson hogy az te irgalmassagod joyiön mentsegere az mi nyavalyas voltunknak.

Könyöröly rajtunk, oh irgalmas es kegyes Isten, es boczasd megh az mi büneinket. Az te szerelmes fiadnak az mi Vrunk J. Christusnak Sz: halalaert, es adgyad minkünk az te Sz: lelkedet, az ki minket taniczon bünös voltunknak tellyes szivbül való ismeretire [.....] megh banásara, es azoknak giülölesere, [hogy] ekkeppen az bün mi bennünk megh ölett[...] es el töröltessek. Es hogy [.....]n igassagnak es szentsegnek [...] teremtsuk, jobbulasunk[.....] [csele]kedetinkel, mellyek teneked leg[...] azon mi Vrunk Jesus Christus [...] ezeknek utanna cselekedgyed azt bennünk, hogy a te akaratodat Sz: igedből igazan esmerhessük, es inset tanollyunk, nem mi magunkban, sem [...] teremtett allatban bizva, hanem egiedül czak te benned minden remensegünket [...]tetni hoki bizonios es erös legien a[.....]ajunk. Es hogy azon bünös emberi természetünk minden [.....] naponkent

[olvashatatlan három sor]

Mi attyank Isten etc.

[Auxi]lium nostrum a Jehova [Segítségünk az Úr nevében]

[Qu]i fecit celum et terram Amen. [Aki alkotta az eget és a földet Amen]

[Fordu]llyunk az minden kegyelemnek [es ir]galmas-sagnak Istenehez, hogy [n]alla tanallyunk Irgalmassagot, [es] kegyelmet nyerjunk, az alkalmas üdőben valo segítségre, es keriuik ezen eo sz: felseget, hogy eo sz: felsege adgya minekünk, az eo vigasztalo, Batorito, minden jora es igazsagra vezelő sz: lelkenek draga ajandekat, mely sz. lelkenek ereje által, az ő sz: igeit tisztán, igazán, es csak az ő sz: felsege kedve es fogadása szerent, magyarázhatunk érthessük tanolhatunk, es az mi hamar el futo életünket az szerent rendelhetjük, mely legien legh előző az ő nagy nevének diczeretire, tisztességere, ez világon az ő kereszttyen Anya szent egy háza epöllyön es nevedjek. Minekünk penigh büneinket bocsassa meg, mellyekkel ő sz. felseget születésünk napiatol fogva meg bantottuk, haragra es bozzu allásra fe indítottuk, büneinket meg bocsátván, az mi lelkünk az ő igejéből vehessen vigasztalást, es ez élet után el vehesse az meg igertetet mennyiey bodogságnak meg hervadhatatlan koronáját Amen. Pater noster etc.

Christusban szerelmes kereszttyenek: Hogy ha Moyses az Istennek amaz z: embere prophetaja, az eo twndöklő es világoskodo orczajával, avagy az Istennek választot edénye az z. Pal, ki szinten az harmadik egben fel ragadtatot vala, mostanság az Istennek fiának leányának következendő diczösegekről, örömökről, bodogságokról, meltsóságokról, akarnának szolani: az eo oratiojoknak exordiumjában kezdetiben, mindgiarast protestalván

mentenek magokat, hogy eök az valasztottaknak illy nagy boldogságokrol, es mennjei eörömökröl, az eö profetaji es Apostoli nyelvekel elegseges keppen nem szolhatnanak: Mit szollyak hat en egy wgió alazatos predikator arrol? Jol tudom kereszttyenek, minden kivansagtok ez: hogy az szentlelektöl az örök életnek remensegevel es kevansagaval fel gerjeztetet erös szivet vigyetek magatoknak haza. Es valoban ez nagy gondot meltan vöttetek magatokra; Mert igazan mongya egi régi z. Attya: Quid est adolescens sine religione, et senex devotione, nec ullum motum sentiam. Miczoda az ember, akar iffju s- akar ven, akar szegeny, s- akar gazdag legien, azkinek az hütnek es religionak dolgaban minden ajtatos szive lölke, es azki semminemö Istenj buzgosagos indulatot nem erez az sziveben.

Jol tudom penigh, kereszttyenek, hogy ti oly tüzet kerestek, mely az ti sziveytek fel gerieszsze, es az ti lelketeknek erös hathato vigastalast es öröke valo eörömöt hozzon.

De hul vegyek oly igeket mely az ti sziveiteket fel gerieszsze es serkentse. Oh Uram Jesus Christus mindenható Istensegh, mennek és földnek kiralya, ki az Istennek [...]"

3. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár (1574-es kiadás)¹⁶⁵

A kötet bejegyzései időben – a csurgói példányhoz hasonlóan – folyamatosak és nagyon sokfélék.

Egy korabeli kéz igen apró betűkkel a kötet végéig latinra fordít bizonyos mondatrészeket, szavakat. Nagyon sokszor teológiai fogalmakat ír a magyar szö-

¹⁶⁵ RMK I. 114, I. példány.

veg fölé latinul, például: szeplőtelen szűznek méhében (incontaminatae virginis alvo s[ive] utero); környül metélteték (circumcisitur); Krisztus embörré létében (Christi humana praesentia); velönk lakozo (commemorans) stb. Talán katolikus tulajdonban lehetett a kiadás, és egy magyarul nem tudó vizitátor tájékoztatását segítették e glosszák.

Találkoztunk olyan – ugyancsak végig azonosítható – javítóval, aki elég vastagon áthúzta a neki nem tetsző fordulatokat, és helyette a saját szóhasználatát írta be, vagy éppen stilizálta a mondatokat! Például Kulcsár szövege:¹⁶⁶ „...ha ennek e' királnac az ő Istenségét meg gondolod, sem menniön sem földön nints semmi nagjobb ő nálánál, sem hatalmasb, sem ditsőségösb”; a belejavítás: „sem földön nints semmi hatalmasb, ditsőségösb ő nalanal”. Vagy Kulcsár szövege:¹⁶⁷ „Mert egy tisztességes életö férfiúval, ki nemes szerzetes ember volt és farizeus volt” – a javító kihúzta a mondat első felét, s szórendcserét csinált: „ki nemes, szerzetes, farizeus ember volt stb.” A javítások gyakran szüntetik meg a nyomtatott szöveg protestáns jellegét. Nagyon sok helyen stilizált, új helyesírást alkalmazott, például a kötet első felében aláhúzta a saját korában már helytelen helyesírást, például a „mezze való” z-jét sz-re, valamennyi szó végi c-t k-ra javította, az ö-zést e-re. A példány Szentháromság vasárnapig következetes ezen javításokkal, ezért azt feltételeztük, hogy erről a példányról készült az 1579. évi kiadás. Az ellenörzés

¹⁶⁶ f. 9v.

¹⁶⁷ f. 364.

azonban nem igazolta feltételezésünket: az új kiadás javításai nem ebből a példányból készültek.

Egy lelkész – a bejegyzések szerint prédikált a kötetből – NB-vel jelezve írt be értelmezéseket. Például: Kulcsár Kr. születése ünnepének 3. napjára való prédikációja elé:¹⁶⁸ „Ez mostani orára rendeltetett Z. Evangeliomot iratta megh az I[ste]nnek Z. Lelke az Z. Lukacz Evangelistanak altala, a. mellyet irt Z. Lukacz evangelista az ö Evangeliomi könyvinek II résziben. A. Evangeliom így követkizik szorul szora, ti keresztinek feienkint nagy ahitatossan, buzgosagossan es figyelmetesen halgasson rajta.” Ugyanő illesztette be az alábbi szöveget a „Mikor az pásztorok Betlehemben volnának” elé:¹⁶⁹ „NB. Az Praedicaló szekben valo elül járó beszid. Attianak Fiunak és az z. lilec Istennek nevében kezdettesiek es vigeztessék el az mi mostani lelki tanusagunk Amen ugj ligen. Christusnak dragalatos szent vérivel megh váltott keresztinek.”

Gyakoriak a prédikáció tagolására figyelmeztető retorikai fogalmak is ebben a példányban: „Ez Euan-geliomnak értelme” mellé:¹⁷⁰ „Exordium Olj szokasa vagion Christus Urunknac, hoga az Mennjei tudománt nem tsak beszédde, hanem bizonyos személjeknek példájokbannis szokta nekünk elönkbe adni.” Sok margós bejegyzés után:¹⁷¹ „Conclusio”

Igen szép, calligrafikus, apró betűs kézírás, valószí-

¹⁶⁸ f: 89v.

¹⁶⁹ f: 91.

¹⁷⁰ f: 460.

¹⁷¹ f: 501.

núleg a 17. századból, pontokba szedte a nyomtatott szöveget a margón, és bőséges jegyzettel látta el.

A posztillás kötet második felében különösen meg sokasodtak mind a kézírások, s mind a szöveg kiegészítései, különböző helyesírással.

4. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (1574-es kiadás)¹⁷²

A példányban a kötet második felében evangélikus lelkész tollából sok stilizálást, alakítást olvashatunk 1715–1721 közöttől.

Néha csak emlékeztetést, hogy mikor prédikált a szöveg alapján (például f. 256v: Ez is volt 1718.), (f. 343v. közepén: „Eddig vólt 1715.”). A margón: „ez után következő rész lehet pro futuro anno 1715”; „1721 eddig vólt”.

f. 419. „NB: Ez nem vólt in anno 1719.” Máskor még többet mond, például f. 309-en az evangélium szövege után: „NB. 1719. Ez volt Vönöczkön Proba Praedikatio. Az első Exordium volt az irott Praedikatiombúl az Jesus szeretetirül.”

f. 315v: „Az elsörül” előtt: „NB. Ez volt Proba Praedikatio: az Első punctumrul Szergényben Tiszt. Fő Senior[?] M. G.[?] H. Uram ahol examennél[?]...” – [Magister Georgius Hegyfalusi lehet a rövidítés feloldása.]

f. 360. Lap közepén „az Atyától származic” melé a margóra írva: „finis”. A következő lapokon 1721-ben sorszámozással különített el részeket: 4. 5. 6. 7. (f. 360v–362v.)

f. 365v. „Szent Haromság nap” előtt: „NB: Az Sz: ordinalasrul valo megjövetel után az én [...?] introducált

¹⁷² RMK I. 4r. 28.

Mártonyi Templ. Tisz. Senior Uram extraordinarius
Textussa [...?]"

f. 367v. A margón: „NB: Az introductio után ez volt első Praedikátiom. Az Elöl járó beszéd tetetett az Feketi[.]ül. Az Exordium [...]i könyvbül.” [Nem mindig sikerült megfejteni a feljegyzéseket.]

f. 311v. Új tanulságok kialakítása a szövegbe való betoldásokkal: „Elsőben azért bocsátá el az Christus ígérete szerént az Szent Lelket, hogy [...] Másodszor azért bocsátá el Szent Lelkét [...] Harmattszor azért bocsátá el, hogy [...]” Nem azonosak a nyomtatvány 1., 2., 3. tanulságával!

A kötetben a margón gyakran szerepelnek kiemelések, kiegészítések, új összekapcsolások, természetesen terminusokkal is gyakran él: Tanuság, Applicat[io], Exordium, Conclusio.

5. Szeged, Egyetemi Könyvtár (1579-es kiadás)¹⁷³

A kötet az elején és végén csonka, kb. a felétől 17. századi bejegyzések vannak. Ezek többsége megismétli a posztillák rész címét Az elsőről, A másodikról, A harmadikról címek alatt. A kézirásos bejegyzések többsége bibliai helyjelölés, kiemelés, betoldás. Nem érint egyetlen helyen sem felekezeti témát. A 18. században katolikus használója volt a kötetnek, tőle származnak a kötet elejére beírt katolikus énekszövegek. Az énekek incipitjei: Mint az Noe Barkajabúl ki küldött Galambnak... (f. 1.); Oh aldott Szüsz Anya Menyei Szép rosa... (f. 2.); Oh Edes Jesusom Menyei Vezere... (f. 2v.); Oh

¹⁷³ RA 5088. Köszönetet mondok Font Zsuzsának, aki számomra a bejegyzésekről másolatot készíttetett.

Maria Istennek Szent Anya, Üdvözlegye... (f. 3.) Az utóbbi kivételével az énekek 18. századi énekeskönyveink állandó darabjai.

Összegzésként: a fennmaradt példányokba írt, négyszáz évet átfogó bejegyzések nemcsak Kulcsár György posztilláinak folyamatos használatát bizonyítják, hanem a prédikációs gyakorlat megragadásához is adalékul szolgálnak. Ám amíg a 16. században a műfaj szinte egyedül látta el a szélesebb népréteg egy életen keresztüli tanítását, addig ez a funkciója a 19. században már sok oldalról kiegészült. Azon típusú egyházi műfajok vagy egyes szerzők művei, amelyek mentesek voltak a felekezeti torzsalkodástól, amelyeknek középpontjában az evangélium magyarázata, a tanítás állt, s mindemellett szerzőjük jó tollú író volt, aktualitásukból nem veszítve népszerűek maradtak. Olvasó rétegük bizonyos értelemben megváltozott, nagyobbrészt a prédikációjára készülő lelkészekre szűkölt. A népszerű prédikációs könyvek az ő számukra valószínű tankönyvként/kézikönyvként funkcionáltak. Mivel a 18–19. században a lelkészcsaládok és leszármazottaik egy része, még ha szegényebb viszonyok között is, de értelmiségi életet élt, sok közülük világi pályán is boldogult (például tanítóként), így a Kulcsáréhoz hasonló „rejtőzködő” művek hatásával még akkor is számolnunk kell, ha látszólag nincsenek jelen irodalmi folyamatot alakító tényezőként.¹⁷⁴

¹⁷⁴ Én nem szívesen élek a használati irodalom terminussal, mivel ez számomra egyféle minősítést sugall, amelybe belefér az elkoptatott, újdonságot nélkülöző, már felfedezett stb. jelzősor is, holott az adott kor olvasójának az igényes, esztétikai értékkel

Kulcsár György igehirdetése az evangéliumi morál-
ra épülő, a gyakorlati életben utat mutató igehirdetés
volt. Szép, folyóbeszédre emlékeztető tanítása elkerülte
a kor dogmatikus, száraz, olykor racionális vagy más
felekezet ellen érzelmileg felkorbácsoló hangüteket.
Fegyelmezett retorikájú prédikációit ugyanakkor olyan
erkölcsnemesítő szándék hatotta át, amely vigasztalást,
örömet nyújthatott a kor egyszerű emberének is. Prédi-
kátor volt, de nem kívülállóként, hanem maga is a ke-
resztyén gyülekezet tagjaként. Ez a személyesség tette
hitelessé prédikációinak, írásainak figyelmeztetését,
hitének erejét. Stílusának elevenségét minden mérték-
tartása ellenére – mértéktartás: a teológiai bölcsele-
déstől, polemikus hangnemtől, Isten ostorát csattogtató
magatartástól, mesélgetéstől, világi exemplumok idéz-
getésétől stb. – végig megőrizte. Jó megfigyelőképessé-
ge, szépírói erényei, írásban-igehirdetésben örömet lelő

megírt szöveg ugyanazt az élményt adta/adhatja – akár az idők
végezetéig is –, amelyet az a megírásakor sugárzott. S felfedezése
is minden korban újból és újból az olvasó által történik meg, akár
kanonizálták, akár nem. A témaválasztás (például szakrális iro-
dalom esetében) és az esztétikai tökéletességre törekvés ugyanis
egyenrangú, mellérendeltségi viszonyban hozta létre tehetség
esetében a keresztény kultúra legszebb remekléseit. És vajon ki
döntheti el, hogy melyek azok az esztétikai értékek, amelyek, ha
„kizárólagos vagy uralkodó szerepet játszanak, akkor az adott mű
az autonóm művészeti irodalom szférájába sorolható, ha pedig
az esztétikai értékek elengedhetetlenül fontos eszközértékeknek
mutatkoznak ugyan, de más értékeknek alárendeltek, úgy és ak-
kor az alkalmazott művészeti irodalom szférájába (szórakozta-
tó, didaktikus, agitatív, használati irodalom)? Illés: Művészet-e?
Endless.hu. <http://endless.hu/old/?rovat=zona&cikk=muveszet3>.

prédikátori magatartása a 16. század legjobb prózaírói közé emelték őt.

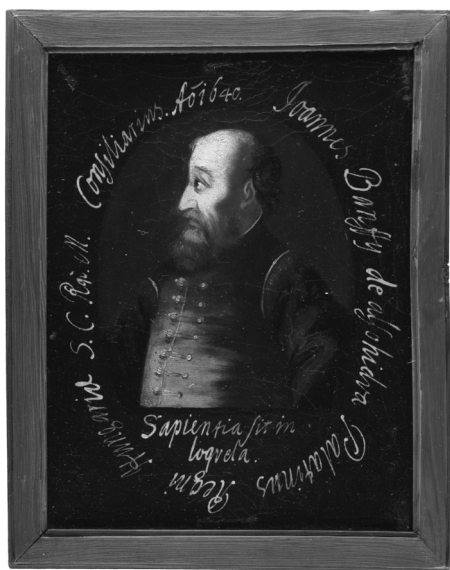
Posztilláit azért lehetett saját korában többször, de a jelenben is újra kiadni, mert nemesben és polgárban önös érdekein túlmutató igényt tudott ébreszteni. Reméljük, a mai olvasó is ráérez erre.

*

Ezúton mondok köszönetet Bánfi Szilviának, az OSZK tudományos munkatársának, aki a könyv képanyagát válogatta és rendelkezésemre bocsátotta. Köszönöm Monok Istvánnak, az OSZK volt főigazgatójának, a három hasonló kötet megjelentetéséhez nyújtott segítségét, Violáné Bakonyi Erika, Klára Komorová, Font Zsuzsa tudományos kutatóknak, a tanulmányomhoz kért digitális felvételek elkészítését.

Köszönöm a Lendvai Vármúzeum igazgatójának, a Magyar Kultúra Lovagjának, Gericcs Ferencnek, Bánffy Miklóshoz méltó mecénatúráját, a három evangélikus országos gyűjtemény (Evangélikus Országos Levéltár, ~ Könyvtár, ~ Múzeum) anyagi-szellemi támogatását, amely a 16. századi szerző műveiről szóló tanulmánykötet megjelentetését lehetővé tette.

S végezetül, hálás vagyok azoknak a szellemi elődöknek a munkájáért, akik Kulcsár György személyéről, műveinek jelentőségéről az alapkutatásokat elvégezték (Bencze Imre, Fabiny Tibor, Horváth János, Nagy Kálozi Balázs, Nemeskürty István, Nyíri Sándor, Payr Sándor, Zoványi Jenő).

Bánffy János (1530–1534) nádorról készült 17. századi olajkép
(MNM Történelmi Arcképcsarnok)

Mellékletek

I. Pálházi Göncz Miklósról – Kulcsár György keresztfiának, Bánffy Györgynek nevelőjéről –,
a későbbi evangélikus püspökről
(1571. április 24. – 1619. február 23.)

„Cuique sit inprimis magnae sua lectio curae,
Ut domus officiis stet decorata suis.
Ein jeder lern sein Lection,
So wird es wol im Hause ston.
Elseöben tisztít kiki meg tanollia mi légien,
Házában Praepost annak utánna lebet.”¹⁷⁵

A 16. századból, pálházi (?) Göncz családból származó író-lelkész eddig csak szócikkben felhasznált, teljes egészében azonban közöletlen, latin nyelvű kéziratára H. Hubert Gabriella hívta fel a figyelmemet, mint olyan forrásra, amely esetleg Kulcsár György személyéről adhat számomra eddig ismeretlen információt.

Kulcsár György munkáinak hasonmás kiadásakor szembesültünk azzal a nehézséggel, hogy szerzőnk életrajzi adatai annyira gyérek voltak – s ezeket Nagy Kálozi Balázs közzé is tette¹⁷⁶ –, hogy kiegészítésüket legföljebb műveinek előszavaiból, posztillás kötetében elejtett utalásaiból bővíthettük.

¹⁷⁵ Payr Sándor közölte a verset mint érdekességet Pálházi Göncz kéziratosa hagyatékából. A vers a *Kis káté* fordítása előtt állt. PAYR 1930, 146. és: *Evang. Egyház és Iskola*, 1900, 335.

¹⁷⁶ NAGY KÁLOZI 1973, 615.

Az Evangélikus Országos Levéltárban föllelhető kézirat,¹⁷⁷ bár Kulcsár György életrajzának csak egy, már máshonnan ismert adatát (halálának dátumát) erősítette meg, s írásának Szenci Molnár tollából már megismert értékelését hangsúlyozta Kulcsár Györgyről, egy másik értelmiségi életúttal is megörvendeztette a kutatót: az evangélikus lelkész, Pálházi Göncz Miklós eddig ismeretlen családi hátterével, pályaindulásával, valamint Lendvához és közvetetten Kulcsár Györgyhez is kapcsolható tevékenységével.

A kézirat Pálházi Göncz Miklóstra vonatkozó fontosabb adatait, mint fentebb utaltunk rá, a szócikk írója a MAMŰL-ben közzétette,¹⁷⁸ ám ebből helyszűke miatt s részben a szócikkhez szorosan nem tartozó – de érdeklődésre más vonatkozásban számot tartó – adatok ezért kimaradtak. Így a Lendvához kötődők is.

A nagyon rossz állapotban lévő latin nyelvű, autográf kézirat leírását és magyar nyelvre fordítását Szelestei N. László végezte el. A kézirat rendelkezésemre bocsátásáért Czenz Miklóst, az Evangélikus Országos Levéltár igazgatóját, a szöveg olvasatáért és annak fordításáért pedig Szelestei N. Lászlót illeti köszönet.

„Kolonits¹⁷⁹ etc. eques auratus, Generalis Capitaneus partium regni Hungariae Cisdanubianarum, Capitaneus Praesidij Wijuariensis supremus, Sacratissimae Regiae Maiestatis consiliarius bellicus, Vienna, Concionatori

¹⁷⁷ KULCSÁR 2003, 385: Pálházi Göncz Miklós, [De vita sua], (1609), Ms. aut. Budapest, EOL, Ia.2.7.a.

¹⁷⁸ MAMŰL, 9. kötet, 2009, 12. A szócikket H. Hubert Gabriella írta.

¹⁷⁹ Báró Kollonits Szigfrid (1572–1623) dunántúli főkapitány, Érsekújvár kapitánya.

In Nomine Sacro sanctae Trinitatis.

Ego Nicolaus Göncz, filius Johannis, filij Stephani Göncz, natus in Pálháza anno Domini 1571. in f[esto] D[ivi] Georgij h. e. 24. Aprilis, sub ipsa aurora, ex Catarina Babos filia quondam Georgij Babos de Sárd.

Habui fratres et sorores ex ijsdem parentibus progenitos

Michaelem, (Qui obiit 10. Aug. Anno 1601. Also-
linduae)

Margaretam, quae 12. circiter annorum mortua est,

Magdalenam, quae aetatis suae primo anno in Pálháza obiit: Linduae anno Domini 1575. Circa festum pentecostes;

Vrsulam, quae post octiduum, sororem subsecuta est,

Blasium qui duorum annorum e viuis euocatus est, anno Domini 1586.

Catarinam, quae sublata morte est paruula, anno 88:

Stephanum, qui die mercurij ipso carnis priuio, siue Cinerum die natus est anno Domini 1591. Also-
linduae; qui tyrocinium literarum a tenellis statim vn-
guiculis submerescit primum Alsolinduae, post Saru-
arinj. Vsus porro est Chiepreghini Praeceptore Huma-
nissimo Domino Michaeli Andreade a Tempore vero
Coronationis Matthiae II. Regis Ungariae, per quin-
quennium fere vixit Posonij sub ferula humanissimi
doctissimique Viri Domini Daudis Khilgeri, olim Sty-
rio Graetij per quinquennium mei condiscipuli. Inde
Viteberga, ad honestarum artium ac disciplinarum
mercaturam anno Domini 1612. in mense Martio mis-
sus degit. Qui vt onustus, patriae grat[...?] Deo accep-
tus, nobisque aptatus redeat, faxit Deus.

Ego vero Nicolaus Göncz primum literis operam dare coepi Alsolinduae, anno Domini 1577. quo anno Georgius Kultsar eiusdem loci Ecclesiastes meritissimus obiit, vsus praeceptore Humanissimo Domino Francisco Böythe. Post anno Domini 1579. in f[esto] D[ivi] Georgij ductus sum Rackespurgam, vnde transacto fere quinquennio, reductus sum Alsolinduam, vbi cum vnum annum vixissem sub ferula Humanissimi Domini Caspari Putuasz, missus postea sum Nedölcinum sub ferula Humanissimi Doctrinaque praestantissimi Viri Ladislai Posogai, Illunc vno anno Vix [...] redij Linduam, et vno anno vsus praeceptore Humanissimo Domino Georgio Karolio, veni Chiepreghinum anno Domini 1585. Inde post euolutionem anni vnus redij domum, et ocio traduxi tempus meum vsque ad 6. diem Decembris, anni 1587. quo die Veni Styrio Grecium, ibi iam serio coepi circiter quinquennium tractare literas, quo ad in publicam classem Dominorum prouincialium scholae pertingerem, In suprema illa classe cum per semestre versatus fuisset, anno Domini 1592. in mense 9bri, cum Spectabilis ac Magnifici Domini Nicolai Banffi de Alsolindua etc. filio, Georgio etc. perreximus ad vltiora studia in Italiam, Patauij Antenorix viximus annum et semestre post redijtus in Patriam: famulum egi apud praetacti Domini gratiosi filios Georgium et Christophorum Banffi, septem integros annos. Post anno Domini 1594. 15. Julij addixi me Linduae Ludimoderatoris officio, in quo vixi annos 5 cum semestri. Post capta a Turcis Canisam veni ad Clauum Gymnasii Saruariensis ibi transactis annis duobus et tremestri, anno 1603. 25. Ianuarij duxi vxorem, Margaretam Reczes, filiam Vene-

rabilis Domini quondam Johannis Reczes senioris et
Ministri Ecclesiae Chiepregianae [...]. Eodem anno
Rationista Leuensis factus. Post euolutionis istius anni
egi Oeconomum Chiepreghini. Deinde post multas
tributiones deuoratas[?] aggressus sum Ministerium
Ecclesiasticum anno 1607.”

*

„A nemes és nemzetes úr, Kollonits Szigfrid úr stb.
aranygyapjas vitéz, Magyarország dunáninenni része-
inek főkapitánya, Érsekújvár főkapitánya, Öfelségének
hadi tanácsosa, Bécsben, udvarának magyar prédikáto-
rának ajándékul, titkára, Radványi Jakab által küldte és
bemutattatott, 1609. május 11-én, amely napon Katalin
leányocskámat eltemettem.

Pálházi Göncz Miklós, akkor az isteni Ige szónoka
Újvárott. sk.

A Szentháromság nevében!

Én Göncz Miklós, Göncz István fiának, Jánosnak a fia,
az Úr 1571. évében születtem Szent György napján, az-
az április 24-én hajnalban Babos Katalintól, az egykori
Sárdi Babos György lányától.

Ugyanezen szülőktől fiú- és leánytestvéreim az aláb-
biak:

Mihály (aki 1601. augusztus 10-én hunyt el Alsó-
lindván);

Magdolna, aki életének első évében Pálházán halt
meg; Margit, aki kb. tizenkét éves korában, 1575-ben
Lindván, pünkösöd körül hunyt el;

Orsolya, aki nyolc napra rá követte testvérét;

Balázs, aki két évesen távozott az élők közül 1586-ban;

Katalin, aki kicsi korában halt meg 1588-ban;

István, aki 1591-ben hamvazószerdán Alsólindván született, rögtön kicsi korában először Alsólindván tanult, majd Sárváron. Aztán Csepregen az emberséges Andreades Mihány preceptor úrnál, II. Mátyás magyar király koronázásának idejétől majd négy évig élt Pozsonyban az emberséges és tudós Khilger Dávid úr pálcája alatt, aki egykor Stájerországban nekem öt éven át iskolatársam volt. Innen 1612 márciusában tisztességes mesterségek és kereskedelem tanulására Wittembergbe küldetett. Hogy ő a nagyon elfoglalt, a hazának kedves, Istentől megőrzött és számunkra is hasznos visszatérjen, adja meg az Isten.

Én pedig, Göncz Miklós Alsólindván kezdtem tanulni az emberséges Böyte Ferenc preceptornál 1577-ben, amely évben Kultsár György, a hely érdemes szónoka meghalt. Szent György napkor Rackersburgba vittek, ott majd öt évig lévén visszatértem Alsólindvára, ahol egy évig az emberséges Putvasz Gáspár pálcája alatt éltem, aztán Nedelicre küldtek az emberséges és tudós Posogai László pálcája alá. Onnan alig egy év után visszatértem Lindvára és egy évig az emberséges Károlyi György préceptor irányított, Csepregre mentem az Úr 1585. esztendejében. Innen egy év eltelte után hazatértem és nyugalomban töltöttem időmet egészen 1587. december 6-ig, amikor is a stájerországi Grácba mentem, ahol már komoly, ötéves tanulmányokat kezdtem, a provincia urai iskolájának nyilvános osztályába kerültem. A felsőbb osztályban mikor fél évet eltöltöttem, 1592 novemberében, Nemes és nemzeti Alsólindvai Bánffy Miklós úr fiával, Györggyel felsőbb tanulmányokra Itáliába, Antanór Padovájába mentünk, ott éltünk

másfélévet, aztán visszatértünk hazánkba: szolgálatban álltam a fent említett kegyelmes úr György és Kristóf nevű fiainál hét egész évig. 1594. július 15-én vállaltam a lindvai iskolamesterséget, amelyet öt és fél évig viseltem. Miután a török elfoglalta Kanizsát, elmentem a sárvári gimnázium irányítására, ahol két évet és három hónapot töltöttem el. 1603. január 25-én feleségül vettem Reczés Margitot, az egykori tiszteletes Reczés János senior és a csepregi egyház papjának lányát. Ugyanabban az évben lévai számadó lettem. Az év elmúltával pedig csepregi gazdatiszt. Aztán sok sanyarúság elszenvedése után egyházi szolgálatra léptem 1607-ben.”

*

Pálházi Göncz Miklós élete a kézikönyvek¹⁸⁰ és forrásközvetételek adatai alapján az 1607-es évtől már részletesen feldolgozott és ismert. Kéziratban maradt műveit a század elején részben már ismertették.¹⁸¹ A most közölt kézirat, a lexikonszócikk, s Payr Sándor tanulmányai egymást kiegészítve egy eddigieknél teljesebb Pálházi Göncz Miklós-életrajz ismertetését teszik lehetővé.

*

Barátja volt Magyar Istvánnak, akihez 1602-ben üdvözlő verset is írt,¹⁸² s aki mellett 1601-ben Sárvárrott tanító volt.

¹⁸⁰ ZOVÁNYI 1977, 453. és ÚMIL, 3. köt. 1994, 1552.

¹⁸¹ PAYR 1910, 171–172. (IV. Gyülekezetekre és egyházi személyekre vonatkozó kisebb forrásiratok a XVII. századból c. fejezetben: Pálházi Göncz Miklós lelkésznek és püspöknek temetésére hívja a soproni tanácsot özvegye Bakó Margit, Keresztúr 1619. február 23.)

¹⁸² RMNY 890.

1607-ben hegyfalusi, 1608-ban érsekújvári, 1610 januárjától Léván udvari pap lett, 1613 tavaszától szeredei lelkészként dolgozott, s még ez év február 6-án püspökhé választotta a felsődunamelléki egyházkerület. Mint ilyen, több zsinatot tartott, amelyen a reformátusoktól elválasztó hittételeket tárgyalták, de azért nem zárkózott el a velük való megegyezés megkísérlése elől sem. 1616-tól Győrpataházán lelkészkedett.

Művei: *Az úrvacsoráról az igaz augustana confessio szerint* (Sopronkeresztúr, 1613).¹⁸³ Ez az írása már 1614-re elfogyott. *A gyermekecskék credóját* (Georg Rhaw, *Kinder Glauben* után németből fordította.) Thurzó Szaniszló támogatásával adta ki 1615-ben, ugyancsak Sopronkeresztúron.¹⁸⁴

Lefordította még az evangélikus hitvallási iratok könyveit, de ezek kéziratban maradtak. Lévai lelkészként ennek 10. artikulusát Léva várában Kolonits Seifriednek, II. Mátyás hadi tanácsosának ajánlotta,¹⁸⁵ a teljes Ágostai hitvallás lefordítására végül Göncz Miklós már mint szeredei lelkész vállalkozott. Payr Sándor a Göncz-kéziratok ismeretében részletes pályaképet közölt több tanulmányában is.¹⁸⁶

¹⁸³ RMNy 1057.

¹⁸⁴ RMNY 1090.

¹⁸⁵ PAYR 1930, 143–146.

¹⁸⁶ Uo. 143–145.: „Reviczky János feljegyzéseiben (1543–1568) olvassuk először, hogy Göncz Miklós szeredei lelkész 1615. az Augustana Confessiót „cum septem abusibus”, tehát a II. részt is, magyarra fordította és sajtó alá elkészítve gróf Thurzó Györgynek ajánlja és tőle kéri a kinyomatására szükséges költséget. Tehát ez az Ágostai Hitvallás első magyar fordítása, melyről hiteles adatunk van. Hogy Göncz Miklós a többi hitvallási iratunkat is

Az római Babylonnak köfalai című – Johann Rodenborch – vitairat fordításának nyomdai munkálatai közben halt meg Sopronkeresztúron 1619. február 17-én.

Fennmaradt az az 1619. február 23-án keltezett (második?) feleségének, Bakó Margitnak a levele, amelyet az özvegy a soproni tanácsnak írt, híva őket férje 1619. február 24-én tartandó temetésére. A szakirodalom azt feltételezte, hogy talán ekkor adta át az özvegy,

lefordítja, azt Galgóczi Miklós wittenbergi teológus, a későbbi csepregi rektor adta hírül először, aki egyik értekezésében 1619. írta a sárvári Nádasdy Pál grófnak: »Ha az Úr is úgy akarja, a mi egyházaink keresztyén Concordia-könyve is latinból magyarra fordítva napvilágra bocsáttatik, amelyben minden isteni tudomány röviden összefoglalva adatik elő.«

Payr Sándor e tanulmányában számolt be arról is, hogy az elveszettnek hitt kéziratra rábukkant: „A soproni ev. konvent levéltárában azonban 1900-ban váratlanul rábukkantam és nyomban ismerttettem is az akkori Evang. Egyház és Iskola lapjain 1900-ban (332–335.) »A Condordia-könyv legrégibb magyar fordítása«. Mayer Endre eperjesi dékán már ezt is használta az Apologia magyar fordításában.” Payr Sándor e tanulmánya azonban arról is hírt adott, hogy a becses fordítás, ami alapján ő is dolgozott, időközben Démy Lajos egyházfelügyelő kezén eltűnt.

A Pálházi Göncz hagyaték ismeretében Payr Sándor közreadott még egy-két fontos információt: „A kéziraton minden könyv elején címlap és néhány széljegyzet is van. Az Apologia címlapján rajta van, hogy Pálházi Göncz Miklós szeredi lelkész és szuperintendens fordította. E könyvnek a végén pedig ez a megjegyzés: »Finii versionem Deo propicio 13. Decemb. In festo Lucae 1616.« Ez évben már a győri gyülekezet hívta meg, s mint győrpataházi lelkész fordította le 1617–1619-ben a Schmalkaldeni Cikkeket, Luther Kis és Nagy Kátéját. Elkészült a Formula Concordiae I. részével is (Epitome). A II. rész (Solida Declaratio) felirata előtt pedig a margóra alig olvashatóan ezt írta: »Inchoavi versionem 12. Jan. 1619.«

férje hagyatékeként annak kéziratait, könyveit a soproni evangélikus konventnek.

A lendvai Bánffyak szellemi szolgálatában

Vegyük először a kézirat Kulcsárra vonatkozó utalását: „Én pedig, Göncz Miklós Alsóindván kezdtem tanulni az emberséges Böyte Ferenc preceptornál 1577-ben, amely évben Kulcsár György, a hely érdemes szónoka meghalt.”

Göncz Miklósnak ez a sora megerősítette Debreceni Ember Pál lejegyzett dátumát¹⁸⁷ Kulcsár György halálának évéről, miközben elárulta azt is, hogyan vélekedtek Lendván Kulcsár prédikatori tevékenységéről a saját kortársai: érdemes igehirdetőnek tartották. Azaz olyan lelkésznek, akinek tehetsége kiemelkedett Lendva környéki kortársai közül, s akinek hatását nemcsak írásainak évszázadokon való használatával mérhették későbbi ismerői/olvasói, hanem élőbeszédének jó előadásával is kortársai.

A most közreadott fogalmazvány a Kulcsár Györgyre való emlékezést csak dátum jelzésül használta. Fiatal írója, Pálházi Göncz Miklós ugyanis életrajzi vázlatot, talán ordinációs feljegyzést írt éppen akkor, amikor a sárvári lelkészségért folyamodott. A kézirat egyes szám első személyben, saját kezűleg leírt életrajzával azt a hiányt pótolta, amelyet a Pálházi Göncz személyével foglalkozók nem ismertek, jóllehet a kézirat bibliográfiai adatait már a MAMŰL cikke előtti kutatás is feltűntette.

Az életrajz eme szakaszának részletezőbb megisme-

¹⁸⁷ DEBRECENI EMBER 1728, 660.

rése nemcsak a lendvai világhoz való köthetősége által lehet érdekes, hanem azért is, mert megragadható általa egy 16. századi értelmiségi (lelkészi) pályára készülő fiatalember szellemi töltekezésének mikéntje.

Pálházi Göncz a most köreadott forrásban születési helyét nem említette ugyan, de előneve bizonyára származási helyét pontosította. Mivel azonban Pálháza több megyében fellelhető volt, ezen életrajzi adat topográfiailag ma már nem egyértelműsíthető. (Pálháza – Erdélyt kivéve – például Pest megyében, Somogy megyében és Abaúj megyében is létezett; édesanyjának előnevéről pedig a Somogy megyei Sárdra gondolhatunk.). Pálházáról való eljövetelük okát nem indokolta – testvérei Lendván születtek, s haltak meg –, mint ahogy arra sem tett utalást, hogy családja mennyire volt jómódú. Bánffy Miklós későbbi szerepét egyértelművé tette az életrajz, de meglehet az is, hogy a pályakezdés éveit még a szülők maguk tehetségéből állták.

Pálházi Göncz a családi kötelékek megrajzolásakor így számolt be öccse, az 1591-ben Alsólendván született István, kereskedői mesterséghez kapcsolódó tanulmányairól, sikeréről: „ő a nagyon elfoglalt, a hazának kedves, Istentől megőrzött és számunkra is hasznos visszatérjen, adja meg az Isten” – azaz a tanultságot (nyelvtudást, világlátottságot, külföldön szerzett tapasztalatot stb.) nemcsak az írástudóktól várta el a kor, hanem a mesteremberektől is, ahogy tudásának kamatoztatását pedig az ország.

Az életrajz lendvai vonatkozásai másra is kitértek: Göncz Miklós ugyanis feljegyezte több tanítójának a nevét, akik a városban tevékenykedtek – és tanításukkal valószínű, hogy Lendva 16. századi szellemi életének

emeléséhez hozzájárultak. A hálás tanítvány a következő jelzőkkel illette tanítóit: emberségesek és tudósok voltak. (S ha tehetünk visszautalást Kulcsár György könyvírói szándékára: talán nem véletlenül számított ő is szélesebb olvasóközönségre posztilláinak megírásakor!)

Pálházi Göncz életrajzában itáliai útját is megemlítette, ahová Bánffy Miklós fia, Bánffy György tanítójaként jutott el. A tanulmányút mindenképp gyarapította a külföldjáró tudását, de bizonyára az elmélyülő tanulás lehetőségét jelentették számára azok az évek is, amelyeket nevelőként a Bánffy fiúk mellett eltölthetett – akik közül az egyiknek keresztszülője éppen Kulcsár György volt.

Lendva 16. századi pezsgő szellemi életének kialakulásához a neves prédikátorok (mint a könyveik által ismertté vált Félegyházi Tamás, Kulcsár György, Pálházi Göncz Miklós stb.) éppúgy hozzájárultak, ahogy a különböző családi naplókban nevükben megőrzött tanítók, deákok tevékenysége. Elég belelapoznunk a családi bejegyzésekre használt Bánffy család nyomtatott naptárába,¹⁸⁸ s máris papok [Kavasi Jób (1574) Kaposi János (1621), Mogosich Mátyás légrádi lelkész (?), Haiml Mátyás atya (1614), Jeckel Zakariás plébános,

¹⁸⁸ EBER 1551. A szombathelyi Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtárban őrzött példány hasonmás, átirat és fordításban közzétett bejegyzéseit lásd TANTALICS 2009, 89–170.

A kalendárium lapjaira jegyzeteket latin és magyar nyelven írták be. Családi vonatkozások és történelmi bejegyzések olvashatók a naplóban. Így például 1664. december 21-hez (a kalendárium 422. oldalán): „Ezen a napon méltóságos Zrínyi Miklós gróf urat vadkan ölte meg, és Szent Ilona egyházában Csaktornya felett temették el 1664-ben.”

Nádasdi Darabos János (1651), Krisan Tamás (1653)] tanítók, deákok [(Raacz György mester (1522), Sassas Pál deák (1574), Orbonai Raacz György mester és szolgák/deákok: Zenthgerghweolgyi Bakar Farkas, Zwhodoly András (1581), Zwhodoly András deák (1584), Zekel Márton deák (1651)] nevein akadhat meg a szemünk! S ha ezt a névsort gondolatban kiegészítjük a tájegységhez köthető egyházi művek margináliáin kézírásukban jelenlévők számával is, akkor érezhetjük igazán a súlyát a Bánffyak szellemi gondoskodásának! Monok István így foglalta össze e mecénatúra önmagán túlmutató jelentőségét: „A kora újkori Magyarország kulturális életének, a főúri felelősségtudatnak vagy éppen hanyagságnak bemutatására az alsólindvai Bánffy udvar kiválóan alkalmas. A család maga, a familiáris környezet, a javarészt zalai, vasi területekről verbuválódott gazdatiszti, ügyintézői, illetve tanítói, egyházi értelmiség tagjai külön-külön is érdekes kutatási téma. A XVI. században ez a nyugati végvár országos jelentőségűvé tudott válni. Nem egyszerűen azért, mert a Bánffyak együtt gondolkodtak, harcoltak a Zrínyiekkal, Batthyányakkal, Nádasdyakkal, hanem mert a család olyan értelmiségi kört tudott maga mellé szervezni, amelynek tagjai gondoskodtak az udvari kultúra intézményeinek megszervezéséről is. Iskola, egyház, nyomda, könyvtár és az ezekre alapozott kulturális és tudományos élet. Önmagában egy-egy nagyobb formátumú személyiség, mint például Kultsár György, kevés lett volna ennek a Bánffy család nyújtotta lehetőségnek a kihasználására, de azzal az együtt alkotó és kulturális fogyasztásra érett környezettel, amely az alsólindvai udvart, a Nádasdyak

Sárvárát, a Batthyányak Németújvárát jellemezte, már országos mintává vált.”¹⁸⁹

Talán ezért a nagyobb távlatokba kapcsolhatóságáért kaphatott létjogosultságot egy Kulcsár Györgyről szóló tanulmánykötetben az apró filológiai adatokkal rendelkező Pálházi Göncz-kézirat!

¹⁸⁹ „Ajánlás” TANTALICS 2009, 5.

II. Kulcsár György prédikációja Húsvét után harmadik vasárnapon

Húsvét után harmad vasárnapi evangeliom Szent János XVI. részében

Az apostaloknak és mind az egész keresztyén Anyaszentegyháznak ez világon való nyomorúságáról és köserőségéről, oztán vigasztalásáról is

Egy kevéssé nem láttok engemet, és ismeg egy keves ideig láttok engemet, mert én az Atyámhoz megyek. Mondának azért némelyek az ő tanétváni közül egymásnak: Micsoda ez, hogy azt mondja nekünk, egy kevéssé nem láttok engemet, és ismeg egy keves ideig láttok engemet, és hogy én Atyámhoz megyek? Mondnak ez okáért, micsoda az, hogy azt mondja, egy kevés ideig? Nem tudjuk, mit szól.

Eszébe vévé azért Jézus, hogy meg akarnák ötet kérdeni, és monda nekik: Erről kérdezgettek-é egymástól, hogy azt mondám: Egy kevéssé nem láttok engemet, és ismeg egy keves ideig láttok engemet? Bizony, bizony mondom tinéktek, hogy sírtok és kösergetek ti, de ez világ örül, ti kedig szomorkodtok, de a ti szomorúságtok örömmre változik.

Első rész: Krisztus az ő körösztit megjelenti tanétváinának és fel-támadását is, hogy az következő eset ellen felfegyverköztesse őket, és erőtlenségben megtanejtja.

Másik rész: az köröszet és nyomorúság az örök életre való út.
Harmad rész: a körösztyéni gyöleközet az nyomorúságból megszabadol, és nagy örömmel látogattatik meg, mely véghetetlen léssen.

Az aszszonyállat, mikor szül, fájdalma vagyon, mert eljött az ő órája, mikor kedig szüléndi a gyermeket, nem emlékezik meg oztán az ő köserőségéről örömében, hogy látja az ez világra született embert. Ti es az okáért, jóllehet mostan kösergetek, de ismeg meglátlak benneteket, és örül a ti szívetek, és a ti örömtöket senki el nem vészi titöletek. És az napon ti engemet semmiről nem kérdetek.

Ez evangeliomnak értelme

Ez evangeliomban erősejti és bátorétja Krisztus Urunk az ő tanévtványit, hogy meg ne botránkozzanak az ő hamar következendő halálának és röttenetes szenvedésének látásán, és amiatt megtántorodván, el ne szakadjanak tőle. Annak utána megbeszéli az ő háborúságokat is és megmondja köserőségét az egész Anyaszentegyháznak. Végezetre megvigasztalja mind az apostolokat s mind az Anyaszentegyházat az köserőségek után következő megmondhatatlan és örökkévaló örömmel. Mind e két dolgot kedig a gyermek-szülő aszszonyállatról vött hasonlatossággal jelenti és magyarázza meg. Három dologról léssen azért most ez evangéliomból tanóságunk.

1. A Krisztusnak az ő tanítványihoz való kegyes voltáról.

2. Az Anyaszentegyháznak nyomorúságáról.

3. Az vigasztalásokról, melyekkel a keserőségnek idején a körösztýének magokat vigasztalják.

Az elsőről

Mely igen kegyes legyen az mi urunk Jézus Krisztus az ő híveihez, csak e máj evangeliomból is egynéhányképpen kütetszik. Előszer, mert az ő kínvallását és feltámadását, mint igaz, annak előtte egynéhányszer megjelentötte, itt is az ő tanítványinak megmondja: Egy kevésbé, úgymond, nem láttok engemet, és ismeg egy keves ideig láttok engemet, mert Atyámhoz megyek: azaz, meghalok és harmad napig az koporsóban fekvén elrejtetem szemetek elől, de ismeg feltámadok, és csak negyven napég lések jelen test szerint veletek, s azután az én Atyámhoz mennybe felmegyek. Annak utána, mivelhogy a tanítványok az ő halálának megmondását meg nem értik, noha annak előtte is sokszor hallották, de Urunktól mégsem vettetnek el, noha méltán azt érdemlették volna, sőt még csak

Mint jelenti meg kegyes voltát Krisztus Urunk ez szent evangeliomban?

meg sem feddetnek, hanem inkább kegyesképpen megmondja nekik azokat, aminémő nyomorúságok őreájok következnek, s mind kedig, minémő dologgal vigasztalják önön magokat az háborúságnak közepiben.

*Miért mondja meg
Krisztus az reá
jövendő háborúsá-
got és halálát, sőt
feltámadását is?*

Mindezeket kedig nem ő magáért cseleködi, hanem egyképpen a tanétványokért, s másképpen ismeg mindnyáján miérottünk, hogy mikor látnák az ő szenvedését, ők se esnének kétségbe az ő igaz Istensége és Messiás volta felől, és megtántorodván az ő szenvedése miatt, el ne szakadnának az őtőle vött és megértett igaz tudomántól. Mi es kedig ne esnének kétségbe az Anyaszentegyháznak háborúságiban, mikor látnánk az Krisztusnak seregét a hütetlenektől és minden pogányoktól rontatnyi, hanem megértvén mind az sok veszedelmeknek okát, azaz, hogy nekünk Krisztusnak tagjainak egyaránt kelly az mi fejünkvel és Urunkkal az keresztet és mindennémő háborúságokat szenvednünk, ha ővéle az másvilágon ismeg egyött akarunk uralkodnyi, az örök életnek reménségében és várásában mindeket örömet az Krisztus mellett

eltűrjük és elszenvedjük, és az mi nyomorúságinkhoz képest mi magunkat az Istentől elhagyatott és megváltatott népnek ne állítsuk: az szent Evangéliomnak tudományát se véljük hamisnak, hanem inkább az sok rendbéli háborúságokon ismerjük meg, melyeket az Krisztussal együtt szenvedünk, hogy mi vagyunk az Istennek választott népei, és az miérettünk szenvedett Jézus, ezeket mi előttünk felvévén, immár mennek és földnek urává lett, hogy mi nekünk is az magas mennyből jó megszabadejtó Istenünk lenne, ki az ez világi nyomorúságnak általa akar felserketenyi az ő országának kívánságára, és annak keresésében tunyaságunkat akarja velünk elhagyatnyi, mikor minket háborgat. Ismerjük meg azért ötet ez ő jövőendő mondásiból (melyek mind bételjesedtenek) igaz Istenünknek és Urunknak lennyi, ragaszkodjunk őhozzá és kiáltsunk minden reménységünkkel szükségünknek idején őhozzá, és tartsuk meg ötet mi magunkban ártatlanságnak életével.

Az másodikról

Az Anyaszentegyház nyomorúság alá vettetett ez világon.

Hogy az körösztvény Anyaszentegyház itt ez világon háborúságoknak alá vettetett, és nyomorúságokat kelly felvennyi, arról is egynihányképpen vagyon nekünk ez Evangeliomból bizonságunk. Mert előszer megmondja Urunk, hogy önéki, minden szenteknek Urának és fejedelmének, meg kelly bizonynal halni, és halottaiból ismeg fel kelly támadnyi; annak utána azt is megmondja, hogy tanétványi sírni és jajgatni fognak, de e világ örvöndöz. Tudó dolog azért, hogy az Istennek népének háborgattatnyi kellyitt e földön, mert ha a Krisztus Jézus, a mi fejünk, nyomorúságot szenvedett, az ő tagjainak annál inkább szenvednyi kelly; és ha az az apostolok akkor sírtanak és óhajtottanak, mikor e világ vigadott, vajon mint lenne nekünk szabadságunk a háborúságoktól és különb-különbféle köserőségektől? Tudnunk kelly azért bizonynal, amint minden üdőknek históriái, azaz, meglett dolgai bizonságot tesznek róla, és sok szenteknek életiből kütetszik, hogy az szentek mindenkoron nyomorgattatnak, noha egyszersmind nem mindönött, de mégsincsenek rész szerint háborúság

nélkül valamely országnak szegletiben. Ez kedig soha nem történik rajtok Istennek akaratja nélkül. Nem is gyötrettetünk tovább, hanem csak itt ez világon, mert a mi Urunk is, noha szenvedett és megholt, de azért a halálban nem hagyattatott és nem maradt, hanem harmad napra ismeg nagy dicsőséggel feltámadott. Az apostoloknak is azt mondja, hogy az ő nyomorúságok örömmé fordul, kit példaképpen is megmagyaráz nekik az gyermek-szülő asszonyállatról vött hasonlatossággal, és ezt mondja: Mikoron az asszonyállat az szülésen vagyon, fájdalma és szomorúsága vagyon, de mikoron az ő magzatját szüli, azután meg nem emlékezik az ő kínjáról.

Az nyomorúság Isten akaratja az keresztyéneken, és csak ideig való.

Bizonyos okai vadnak kedig az körösztvényesség nyomorúságainak, kik közül az első ím ez: Hogy megjelentessék véle az emberi nemzetnek közönséges bűne, kiért minden emberek halál alá vettettek, amint Szent Pál bizonejtja. Rom. 8. Második: Hogy nyilván legyen az, hogy még az szentek is bűnösök, megismerjék azért az belső tisztátalanságot, és a Krisztusban helhöztessék minden bizodalmaikat. Iere. 30. Megdorgállak téged ítéletben, hogy

Miért helhezettette az Úr Isten nyomorúság alá az körösztvényességet?

- 1.
- 2.

- ne ítéld magadat ártatlannak. Psal. 34. A bűnnek bocsánatjáért minden szent könyörög néked Úr Isten. Ismeg. Az ártatlan, nem ártatlan teelötted. Harmad: Mert az ördög dühösen kegyötlenkődik az körösztényi gyöleközet ellen. Luc. 22. Simon, Simon, az Sátán kézbe kívánna titeket, hogy megrostáljon, mint egy gabonát, de én könyörgék érőtted, hogy meg be fogyatkoznék
4. hütöd. Negyed: Hogy az nyomorúságok az penitenciára intsenek, mint
- Psal. 119.* az Szent Dávidot, ki ezt mondja vala: Jó ennékem, Uram, hogy megaláztál engemet, hogy megtanoljam az te megigazításodat. Ötöd: Hogy az Istennek szent Fiának ábrázatjához hasonlatosakká legyönk. Róm. 8. Akik eleitől fogva nála tudva voltak, azokat elől el is végezé, hogy az ő Fiának ábrázatjához hasonlatosak lennének, hogy ő legyen elsőszülött az sok atyafiak között. Ismeg: Mert övéle egyetembe szenvedünk, hogy övéle egyetembe meg is dicsőítessünk.
6. Hatod: Hogy az körösztýénség tudjon ne emberi erőhöz támaszkodnyi,
- I. Pet. 5.* de az felséges Istenhez. Amint Szent Péter mondja: Megaláztassatok az Istennek hatalmas keze alatt, hogy titöket felmagasztaljon az megláto-

gatása napján. Ezek főképpen való okai az körösztvényesség nyomorúságának ez világ, melyek csak mind ideig valók, mint az gyermek-szülő asszonyállatnak fájdalma: a többiről másszor szóljunk.

Az harmadikról

Ím, megérténk az két első tanóságban, mely igen kegyes legyen az Úristen az ő gyarló fiaihoz, és hogy ideig az körösztvén Anyaszentegyház nyomorúságot szenved. Immár hallgassuk és értsők meg, mivel kelly az igaz körösztvényeknek magokat az ő köserőségeken vigasztalniok. És jól lehet hogy számtalan vigasztalásit olvassuk az Úr Istennek az írásokban. De első- és főképpen való vigasztasunk ím ez, hogy történetből és csak kordéra semmi nyomorúság nem esik az körösztvényeken, hanem csak az Úristennek jó akaratjából, amint Jeremiás próféta bizonejtja, mondván: Ki mondaná, hogy valami lenne, amit az Úr nem parancsolna? Hogy az felséges Istennek szájából nem jönne mind az jó és gonosz szerencse.

Annak utána, hogy az háborúság nem haragjából, hanem inkább szerelméből száll mireánk Istennek, és Atyai kegyes voltából sanyargat,

Az körösztvényeknek háborúságok idején való vigasztalásokról.

Első vigasztalás, hogy nem történetből esnek az nyomorúságok mirajtunk.

Thren. 3.

Másod: Isten szerelméből sanyargatunk az jóra való térölésért.

amint Szent Pál apostal bizonejtja, Heb. 12. Én jó fiam, el ne múlassad az Istennek megfeddését, és tőle el ne szakadj, mikoron ő téged megdorgál, mert megfeddi az Úristen, akit szeret, megostorozza kedig minden fiát, kit hozzá vészen.

Harmad: Az sanyarúság hasznunkra vagyon.

Harmadik oka az Istentől való sanyargatásinknak, mert nem ártásunkra vagyon nékünk, hanem inkább használ az háborúság. Erről mondja Sz. Pál. I. Kor. 11. Megsanyargattatunk az Úr Istentől, hogy ez világgal el ne kárhoztassunk. Szent Dávid is így szól: Psal. 109. Jó énnékem, hogy engemet megaláztál, hogy megtanolnám az te igazajtásidat. Esaiás is azt mondja, hogy a gyötirelem értelmetád. Nem rontásunkra, sem veszedelmünkre sanyargat azért minket az Úristen, hanem inkább javunkra, mikor megostoroz.

Negyed: az sanyarúságban legközelben vagyon hozzánk Isten.

Negyedik oka a mi nyomorúságinknak és háborúságinknak, hogy akkor bizonejtassék meg, hogy közel vagyon mihozzánk az Isten, és meg akar segíteni, el sem akar hadnyi a mi köserőségünkbe, ha igaz reménséggel őhozzája kiáltunk, és őtőle segítségöt kérünk. Amint Szent Pál mondja I. Kor. 10. Hiű az

Isten, ki nem hágy titeket kisírtetni erőtoknek fölötte, sőt a kisírtettel egyetembe jó véget ád, hogy elviselhessétek.

Ötödik vigasztalásunk, melyet főképpen Urunk ez Evangéliomban forgat, ím ez, hogy az szenteknek háborúsága nem örökké való, hanem rövid üdön végének kelly lennyi, mert azt mondja: Egy kevésse nem láttok engemet, és ismeg egy keves ideig láttok. Azután ismeg azt mondja: Ti bánkódtok, de a ti szomorúságtok örömsre fordul, mint az gyermek-szülő asszonyállatnak nagy fájdalma és köserősége hogy könnyebbségre és örömsre szokott fordulnyi.

Végezetre, mert az szent írások az örök életre való útnak mutatják az ezvilági nyomorúságokat, és ezeken kezdetik el az örökké való öröms, amint Szent Pál mondja, sok háborúságoknak avagy köserőségeknél általa kelly minékünk mennyországba mennünk. A Róma-bélieknek írt levelében is így szól: Övéle egyetembe szenvedünk, hogy övéle egyött megdicsőítessünk. Ismeg: 2Tim. 2. Ha egyetembe meghalunk, egyetembe élünk is övéle; ha szenvedünk, egyött is országlunk; ha megtagadjuk, ő is megtagad min-

Ötöd: Az sanyarúságnak hamar vége leszen, és az örökké való öröms leszen.

Hatod: Az sanyarúságok az örök életre való utak.

Act. 14.

Rom. 8.

ket. Mindezeknek fölötte azt mondja Urunk ez Evangeliomban: örvönd a ti szívetek, és a ti örömotöket senki el nem vészi töletek.

Sommája ez tanúságnak, avagy intés

Jól meg kell azért a háborúság szenvedő körösztýeneknek ezeket érteniek, és szívekbe béírják, hogy ne csak mást tudjunk az Anyaszent-egyháznak nyomorúságiban vigasztalnunk, hanem mi magunk is bizoznyal tudjuk háborúságinkban, hogy az jó Isten velünk vagyon, nem gyűöl, sem haragszik, hanem tanejt, vigyáz éröttünk, az siralomnak és köserőségnek utána meg akar vigasztalni, és e siralomnak völgyéből az örök vigasságra őmelléje viszen.

Kit engedjen nekünk Atya, Fiú, Szentlélek, egy bizony Isten. Amen.

Hivatkozott művek

Rövidítések

- MAMŰL 2009 = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, Középkor és kora újkor*. 1–13. köt. Főszerk. Kőszeghy Péter. Balassi Kiadó, Budapest, 2003–2012.
- RMK I = SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár*. I. 1531–1711. *megjelent nyomtatványok*. Budapest, 1879.
- RMKT XVI/6 = *XVI. századbeli magyar költők művei*. 5. köt. 1545–1559. Közzéteszi Szilády Áron. MTA, Budapest, 1896. /Régi magyar költők tára 6./
- RMNY = BORSA Gedeon et al.: *Régi magyarországi nyomtatványok, 1473–1600*. Akadémiai, Budapest, 1971.
- ÚMIL = *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. 1–3. köt. Akadémiai, Budapest, 1994, 1161)

Szakirodalom

- BARANYAI DECSI János: *Adagiorum Graecolatinoungaricorum chiliades quinque*. Bartphae, 1598. (RMNY 815.)
- BÁNFY Szilvia: Rövid összefoglaló Alsólendva nyomdászatának történetéről. *Magyar Grafika*, 2006. jubileumi szám, 110–124.
- BÁRCZI Ildikó: Könyvek keréken. Ismeretlen beszédminta-részletek egy késő középkori magyar prédikátor tollából. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2008/5–6. 603–631.

- BARTHA Tibor, ifj.: A XVI. századi magyar református igehirdetés = *Studia et Acta. Ecclesiastica, III. Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből.* Magyarországi Ref. Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1973. 557–577.
- BENCZE Imre: Elöljáróban vigasztaló iratokról. In: *Kaleidoszkóp. Bencze Imre evangélikus lelkész szolgáló életének színes mozaikjai.* Budapest, 2004. (A Budapest-Kelenföldi Evangélikus Egyházközség Kiadványai 5.) 83–96.
- BORNEMISZA Péter, *Enekek három rendbe...* Detrekő, 1582. RMNy 513. Hasonmás kiadás Kovács Sándor Iván tanulmányával. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 6.)
- BORNEMISZA Péter: *Ördögi kísértetek.* Kiad., jegyz. Eckhardt Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.
- BORSA Gedeon: A hazai nyomdászat, 15–16. század (Hoffhalter-problémák és Hoffhalter Rudolf nyomdája a Dráva és Mura táján.) = In uő: *Könyvtörténeti írások.* I. köt. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1996. 206–218.
- BOTTA István: *Huszár Gál élete, művei és kora, 1512–1575.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. (Humanizmus és reformáció.)
- BUCSAY Mihály: Méliusz, Bornemisza és a Melotai-ágenda bűnvalló imádsága. In: *Csikesz Sándor emlékkönyvek.* 4. köt. Debrecen, 1942. 217–224.
- DEBRECENI EMBER Pál: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria.* Utrecht, 1728.
- DÉVAI Mátyás: *At tiz parantsolatnac, ah hit agazatinac, am mi at(y)áncnac, aes ah hit petsaetinec röviden valo mag(y) arázatt(y)a.* [Krakkó, 1549.] (RMNy 78.)
- DÉZSI Lajos: *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai.* MTA, Budapest, 1898.
- EBER, Paulus: *Calendarium historicum.* Witebergae, 1551.
- EÖTVÖS Lajos: Még néhány szó Kulcsár és Hellopaeus műveiből. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező,* 1870. VI. füzet.

- HORVÁTH János: *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953.
- KATHONA Géza: *A róm. kath. confessio generalistól a Melotai-agenda gyónóimájáig. Tanulmány a magyar protestantizmus XVI. és XVII. századi kultuszi alapvetésének korából.* In: Csikesz Sándor emlékkönyvek. 2. köt. Debrecen, 1941. 95–122.
- KATHONA Géza: *A tiszántúli reformáció közgyónata.* In: Csikesz Sándor emlékkönyvek. 4. köt. Debrecen, 1942. 224–237.
- KULCSÁR Péter: *A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig.* Balassi Kiadó – OSZK, Budapest, 2003.
- KULCSÁR György: *Az halálra való keszöletről rövid tanosság, melyben az körösztien embernek, acki az Isten országát akaria keresni, életének rendi irattatic meg.* Lyndvae, [Hoffhalter Rudolf], 1573a. (RMNy 319.) = Hasonmás kiadása Hubert Ildikó tanulmányával: Balassi Kiadó – MTA Irodalomtudományi Intézet – Országos Széchényi Könyvtár – Galéria Múzeum, Budapest–Lendva, 2007. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 41.)
- KULCSÁR György: *Az ördögnek a penitencia tarto bünössel való vetekedéséről es az kétségbeessés ellen az reménségről való tanusság.* [Hoffhalter Rudolf], Also Lynduan, 1573b. (RMNy 320.) Hasonmás kiadása Hubert Ildikó tanulmányával: Galéria Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár, Lendva–Budapest, 2009.
- KULCSÁR György: *Postilla, az az evangeliomoknak, mellieket esztendő által a' keresztyének gyöleközetibe szoktac oluasni es hirdetni, prédicatio szerint valo magyarázattia.* [Hoffhalter Rudolf], Also Lynduan, 1574. (RMNy 334.) Hasonmás kiadása Hubert Ildikó tanulmányával: Galéria Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár, Lendva–Budapest, 2001.

- KULTSÁR György: *Az halálra való készületről rövid tanóság.* (Alsólindva, 1573.) Sajtó alá rendezte Nyíri Sándor. Bev. Fabiny Tibor. Ráday Gyűjtemény, Budapest, 1990. (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén [református és evangélikus] egyházi írói I.)
- NAGY KÁLOZI Balázs: Alsólindvai Kultsár György Postilláiból. In: *Studia et Acta Ecclesiastica, III, Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből.* Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1973. 611–635.
- NEMESKÜRTY István: A XVI. század utolsó három évtizedének postillairodalmából. *Irodalomtörténet, 1957.* 453–466.
- NEMESKÜRTY István: *Bornemisza Péter, az ember és az író.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959. (Irodalomtörténeti Könyvtár.)
- PAYR Sándor: *Egyháztörténeti emlékek. Forrásgyűjtemény a Dunántúli Ág. Hitv. Evang. Egyházkerületi történetéhez.* I. köt. Sopron, 1910.
- PAYR Sándor: *Az ágostai Hitvallás története Magyarországon.* Sopron, 1930.
- RAINER, Rudolf: *Ars moriendi. Von der Kunst des heilsamen Lebens und Sterbens.* Böhlau Verlag, Köln–Graz, 1957.
- RHEGIUS, Urbanus: *Dialogus inter satanam et peccatorem poenitentem.* In: *Panoplia Christiana.* Apud Eustachium Vignon, 1588. 209–240.
- SÓLYOM Jenő: *Luther és Magyarország.* Budapest, 1933. (A Luther-Társaság kiadványai 13.)
- SZABÓ Flóris: Források kódexeink halál-szövegeihez. *Irodalomtörténeti Közlemények, 1964,* 681–690.
- SZELESTEI N. László: Magyar nyelvű bűnvallóimák. In uő: *Rekatolizáció és barokk áhítat.* METEM, Budapest, 2008. (METEM Könyvek 64.) 17–26.
- SZENCI MOLNÁR Albert: *Psalterium Ungaricum. Szent Dávid királynak és prófétának százötven zsoltári.* Szerk. Györi János. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1984.

- TANTALICS Béla: *A Bánffy család szellemi hagyatéka*. Lenti Honismereti Egyesület, Lenti, 2009.
- [HAHÓTI] TÖKE Ferenc: *Az Istennek röttenetes haragyarol es bünteteseröl, ki meg ielentetet ez mostani időben, az Spira, Ferentz Doctorban azoknac peldaiara kic az hitet meg esmeruen meg tagadgyac, avagy eltitkollyac. Zörzötte Töke Ferencz. Also Lynduan [1566 körül]. BORNEMISZA 1582, 241r–246v. RMKT XVI/6. 115–130.*
- VERANCICS Antal: *Összes munkái*. II. köt. Budapest, 1873.
- ZOVÁNYI Jenő: *Kulcsár Györgyről. Figyelő*, XXIII. köt. 1887. 387–391.
- ZOVÁNYI Jenő: *Kisebb dolgozatok a magyar protestantismus történetének köréből*. Sárospatak, 1910.
- ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1977.

Személynévmutató

- Ágoston, Szent 66
Alvinci György 52
Andreades Mihály 110
Anselm, Canterbury Szent
29
Apelles 57
Arius 21, 57
Artemon 57
Babos György 109
Babos Katalin 109
Bakó Margit 111, 113
Balassi Bálint 54
Bánffy György 17, 104, 116
Bánffy János 103
Bánffy Kata 16–17
Bánffy Kristóf 111
Bánffy László 21, 23
Bánffy Miklós 13, 15–17, 20,
23, 27, 33, 51, 61, 102, 111,
115–116
Bánfi Szilvia 102
Bányai István 86
Baranyai Decsi János 78
Bárczi Ildikó 85
Bartha Tibor 55
Basilides 57
Báthory István 20
Báthory Zsigmond 21
Bencze Imre 31, 102
Beregszászi Péter 54
Berillus 57
Beust, Joachim 32
Beythe István 14, 24, 53–54,
61, 67, 92
Bock, Michael 32
Bornemisza Péter 23–24, 41,
50, 52–54, 66–67, 91
Boronkay László 86
Boronkay Mária 86
Borsa Gedeon 22
Boythe *lásd* Beythe
Böjthe *lásd* Beythe
Bučić, Mihajlo 21
Bucsay Mihály 91
Caligula, római császár 38
Carion, Johannes 66
Cárolyi *lásd* Károlyi
Carpociades 57

- Cato 66, 88
 Catullus 66
 Cerdon 57
 Cherintus 57
 Cicero 88
 Cyprianus 66
 Cyrillus, Szent 66
 Czire István 88
 Darabont Mihály (Bölkényi) 86
 Darius 74
 Daróczi Imre 11
 Debreceni Ember Pál 11, 18, 114
 Derecskei Ambrus 54
 Dévai Mátyás 38, 42–43
Dézsi Lajos 20, 54
 Dinkelsbühl, Nicolaus 30
 Eber, Paulus 16–18, 116
 Ebion (Hebion) 57
Eckhardt Sándor 66
 Eszéki István 86
 Eusebius, Caesariensis 66
Fabiny Tibor 8, 21, 33, 84, 102
 Fegyverneki Ferenc 86
 Félegyházi Tamás 54, 116
Font Zsuzsa 99, 102
 Frederus, Johannes 46
 Galgóczi Miklós 112
 Gallén János 11
 Geleji Katona István 12
Gericus Ferenc 102
 Gerson, Johannes 30
 Goethe, Johann Wolfgang 46
 Göncz lásd Pálházi Göncz
 Gyarmati Miklós 54
 Haiml Mátyás 117
 Hegedüs Pál 12
 Hegyfalusi György 98, 112
 Heliogabalus 38
 Hellopoeus Bálint 54
 Heltai Gáspár 62
Heltai János 14
 Hermogenes 57
 Heródes 70, 74
 Hilarius Pictaviensis 66
 Hispanus 57
 Hoffgreff György 62
 Hoffhalter Rafael 20
 Hoffhalter Rudolf 20, 27
 Holkó Mátyás 86
Horváth János 12, 38, 57, 102
 Hrabowszky György 86
Hubert Gabriella, H. 104–105
 Huszár Gál 15, 24–25, 54
 Ilosvai Selymes Péter 52
 Illyési József 87
 Irenaeus 66
 Istvánfi Pál 24
 Janus Pannonius 17
 Jeckel Zakariás 117
 Josephus Flavius 66
 Kálvin János 56
 Kanizsai Pálfi János 18–19
 Károli Gáspár 88
 Károlyi György 110
 Károlyi Péter 54
Kathona Géza 91
 Kavasi Jób 17, 116
 Kereczeny Mihály 17

- Kereszturi Anna 17
 Khilger Dávid 110
 Kis János 86
 Kollonits Szigfrid 105, 109
 Komorová, Klára 91, 102
 Kovács Sándor Iván 23–24
 Kozáky István 31
 Krisan Tamás 117
 Luther Márton 31, 56
 Lycurgus 66
 Magyar István 112
 Malekoczi János 17
 Manichaeus 57
 Manlius, Johannes 50, 66
 Marcellius 57
 Marcion 57
 Mátyás. II., király 38, 42–
 43, 86, 110, 112, 117
 Mayer Endre 112
 Melanchthon, Philipp 66
 Melius Juhász Péter 54
 Miksa, II., király 21, 46
 Mikszáth Kálmán 46
 Moeller, Martinus 32
 Mogosich Mátyás 117
 Monok István 102, 117
 Morus, Thomas 17
 Nádasdi Darabos János 117
 Nádasdy Pál 112
 Nádasdy Tamás 23, 42
 Nagy Kálozi Balázs 12–13, 15,
 19, 25, 56–57, 65, 102, 104
 Nagy Máté 17
 Nagy Pál 86
 Nemeskürty István 24, 66–
 67, 102
 Nero, római császár 38
 Noetus 57
 Nyíri Sándor 8, 12–13, 33–
 34, 84, 102
 Orbonai lásd Raacz
 Origenes 66
 Pálházi Göncz Balázs 110
 Pálházi Göncz István 19,
 109
 Pálházi Göncz János 109
 Pálházi Göncz Katalin 110
 Pálházi Göncz Magdolna
 109
 Pálházi Göncz Margit 109
 Pálházi Göncz Mihály 109
 Pálházi Göncz Miklós 104–
 116
 Pálházi Göncz Orsolya 109
 Payr Sándor 102, 104, 111–
 112
 Pázmány Péter 75
 Pergošić, Ivanuš 22
 Perlaki Dávid 86
 Pető István 87
 Photinus 57
 Pintér Jenő 56
 Plinius 67
 Pokoly József 19
 Posogai László 110
 Praxeas 57
 Putuasz, Caspar 108
 Raacz György 117
 Radványi Jakab 109
 Rainer, Rudolf 29–30
 Raksányi Sándor 86
 Raksányi Zsigmond 86

- Reczés János 111
 Reczés Margit 111
Révész Imre 56
 Reviczky János 112
 Rhaw, Georg 112
 Rhegius, Urbanus 46–50
 Rodenborch, Johann 113
 Ruffinus 66
 Sabellius 57
 Samosatenus 57
 Sarlay András 86
 Sassas Pál 17, 117
 Servetus 57
 Socrates 66
Sólyom Jenő 42–43
 Somi Borbála 23
 Sóvári Soós Kristóf 53, 66
 Spangenberg, Johannes 32
 Spira Ferenc 38, 40
Szabó Flóris 29, 31
Szelestei N. László 84, 105
 Szenci Molnár Albert 11–
 12, 20, 54–55, 105
 Szentgyörgyi Gábor 23
 Szentgyörgyvölgyi Bakar Far-
 kas 117
 Szerda János 86
 Szigethi György 86
Szinnyei József 56
 Sztárai Mihály 24
Tantalics Béla 17, 116, 118
 Telegdi Miklós 12, 15, 53–54
 Tertullianus 66
 Thales 66
 Therdocion 57
 Thury György 47
 Thurzó György 112
 Thurzó Szaniszló 112
 Tinódi Lantos Sebestyén 24
 Toldi Miklós 52
 Tőke Ferenc 24, 38, 40–41
 Tyvorcz Elek 17
 Valentinus 57
Végh József 13
 Verancsics Antal 15
Violáné Bakonyi Erika 102
Warga Lajos 56
 Werbőczy István 22
 Werner György 42
 Zekel Márton 117
 Zenthgerghweolgyi lásd
 Szentgyörgyvölgyi
Zoványi Jenő 12, 16, 46, 56,
 102
 Zrínyi György 21–22, 51
 Zrínyi Miklós 15, 22, 116
 Zrínyi Orsolya 15, 17
 Zwhodoly András 117